

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ŞEYHÜLİSLÂM HAYDARÎZÂDE İBRAHİM EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

(1864-1931)

Yüksek Lisans Tezi

OSMAN ATASOY

MAYIS 2020

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ŞEYHÜLİSLÂM HAYDARÎZÂDE İBRAHİM EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

(1864-1931)

Yüksek Lisans Tezi

OSMAN ATASOY

DANIŞMAN
PROF. DR. ADEM ÖLMEZ

MAYIS 2020

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Osman Atasoy

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Prof. Dr. Adem Ölmez

ÖNSÖZ

Tarihe uzun zamandır var olan ilgimin akademik bir meşguliyyete dönüşmesi ancak farklı bir alanda lisans eğitimimi tamamladıktan sonra mümkün olabildi. Geç kalmışlık düşüncesi ile heves arasında gidip geldiğim bir dönemde bu alanda yüksek lisans yapmam için beni cesaretlendiren yakınlarım sayesinde bu serüvene atıldım. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü'nün değerli hocalarının da yardımlarıyla benim için oldukça verimli olan bu süreç, eğitim hayatımın en özel yıllarıydı.

Yaşadığımız çağa has ne varsa büyük ölçüde kökenini ve dinamiklerini içerisinde barındıran ve süratle gerçekleşen değişimlerin serencamını keşif imkânını veren Yakınçağ Tarihi genel anlamda ilgimi çekerken özellikle Osmanlı'nın son dönemi ve zamanla bu dönemin uleması/ilmiyesi odak noktam olmuştur. Değerli danışman hocam Prof. Dr. Adem Ölmez ile birlikte tez konusu olarak son dönem Osmanlı ulemasının önemli isimlerinden Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin hayatı ve eserlerinde karar kılmamızın arkasında ise önemine oranla kendisiyle alakalı literatürün yetersizliği ve biyografik çalışmaların belirli bir dönemi ve zümreyi tanımada sağladığı imkandır.

Öncelikle nasip ettiği nimetlerin cümlesi için âlemlerin rabbi olan Allah'a hamd ediyorum. Çalışmamın her aşamasında ilgi ve alakasıyla yol göstererek hiçbir konuda yardımını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Adem Ölmez'e, vaktini ayırarak değerli önerileriyle tezime katkıda bulunan Prof. Dr. Mustafa Tahralı'ya, kendisi de Haydarî ailesinden olan ve sağlamış olduğu kaynaklar ve yapmış olduğu yönlendirmeler ile tezimin zenginleşmesini sağlayan Sayın Müfid Yüksel'e, kendisinden Osmanlıca eğitimi aldığım eski Hacıselimağa Yazma Eserler Kütüphanesi müdürü merhum Osman Düzcân beyefendiye, çok değerli katkıları için Dr. Ercüment Asil ve Doç. Dr. Hilal Görgün hocalara, değerli kardeşim Yasin Çomoğlu'na ve her daim rehberliğinden istifade ettiğim, tez süresince de yardımlarını esirgemeyen çok değerli ağabeyim Şevki Bakırcı'ya teşekkürlerimi sunuyorum. İSAM ve Meşihat Arşivi personeline de ilgi ve alakaları için teşekkür ediyorum. Burada adını anmadığım tüm dostlarıma ayrıca şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak haklarını ödeyemeyeceğim anne ve babam başta olmak üzere ağabeyim, ablam ile tüm aile fertlerime şükran borçluyum. Yardımları bu tezle sınırlı olmayan ve varlıkları şükür sebebim olan sevgili eşim Kevser ve kızım Zeynep Serra'ya da hususan müteşekkirim.

ÖZET

ŞEYHÜLİSLÂM HAYDARÎZÂDE İBRÂHİM EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ (1864-1931)

Çalışmamızda son dönem Osmanlı ulemasının önemli isimlerinden Haydarîzâde İbrahim Efendi’nin hayatı ve eserleri konu edinilmektedir. Hayatı; ailesi, eğitimi ve memuriyet hayatını kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Mütareke Dönemi gibi kritik bir devirde, son Padişah Sultan VI. Mehmed Vahidettin’in saltanatı esnasında toplamda 5 defa şeyhülislâmlık makamında bulunmasından dolayı ilgili süreç üzerinde özellikle durulmuştur. Haydarîzâde İbrahim Efendi’nin hayatı ve eserleri hakkında yapılmış bütünsel bir çalışmanın mevcut olmaması, var olan kısıtlı eserin dar kapsamlı ve benzer kaynakların tekrarı şeklinde olması bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk eden esas sebepleri teşkil etmektedir. Araştırmamızın öncelikli amacı Haydarîzâde İbrahim Efendi’nin aile, eğitim ve memuriyet hayatına dair bilgilerin tespiti ile bilinen tüm eserlerinin özetleriyle beraber ortaya konulması neticesinde bütünlüklü bir biyografik eser meydana getirmek olmuştur. Arşiv belgelerinin esas alındığı çalışmamızda bunun yanında ilgili dönemi kapsayan süreli yayınlar, salnameler ve hatıratlar kaynak olarak kullanılarak literatürdeki eserler değerlendirilmiş, süregelen hatalar tashih edilerek yeni bulgular sunulmuştur. Çalışmamızın Osmanlı son dönem uleması, ilmiye ve Mütareke Dönemi çalışmaları alanlarına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Haydarîzâde, Şeyhülislâm, Ulema, İlmiye, Mütareke Dönemi.

ABSTRACT

THE LIFE AND WORKS OF SHEIKH'AL-ISLAM HAYDARÎZÂDE İBRÂHİM EFENDİ (1864-1931)

In our study, the life and works of Haydarîzâde İbrahim Efendi, who is one of the most important figures of the late Ottoman ulema, is discussed. His life is studied within the scope of family, education and civil service life. As he was Sheikh'Al-Islam in the reign of Sultan VI. Mehmed Vahidettin and during the armistice period for five times, particular emphasis is placed on the relevant process. The lack of a holistic study on the life and works of Haydarîzâde İbrâhim Efendi and the fact that the limited work exists in the form of a narrow works and repetitive sources, constitute the main reasons that led us to do such a study. The primary purpose of our research was to create a holistic biographical work about Haydarîzâde İbrahim Efendi's family, education and civil service life, along with the summaries of all his known works. Our study is based on archival documents. Besides, periodicals, articles and memoirs covering the relevant period were used as sources, and the works in the literature were evaluated, ongoing errors were corrected and new findings were presented. We believe that our study will contribute to the fields of late Ottoman ulema, ilmiye and armistice period studies.

Keywords: Haydarîzâde, Sheikh'Al-Islam, Ulema, İlmiye, Period of Armistice of Mudros.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	7
İLK HAYATI, AİLESİ, EĞİTİMİ, MEMURİYETLERİ.....	7
1.1. İlk Hayatı, Ailesi ve Eğitimi.....	7
1.2. Memuriyetleri	9
1.2.1. Zaho Nâibliği	11
1.2.2. Cizre Nâibliği ve Kaymakam Vekilliği	11
1.2.3. Örfi Mahkemelere Geçiş: Cide Bidayet Mahkemesi Başkanlığı.....	13
1.2.4. Musul Merkez Bidayet Mahkemesi Müddeiumûmi Muavinliği ve Hakkındaki Rüşvet İddiaları.....	14
1.2.5. Eğitim Sahasına Geçiş: Meclis-i Kebir-i Maârif Azalığı.....	15
1.2.6. Darülhayr-ı Âli Mektebi Müdürlüğü	16
1.2.7. II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrası Yapılan Tensikat ile Azledilmesi.....	17
1.2.8. Defter-i Hakânî Umur-ı Şer'iyeye Memurluğu	20
1.2.9. Kadastro Mektebi Hukuk Kısmı Mecelle Muallimliği	21
1.2.10. Mezâhîb-i İslamiye ve Turuk-ı Âliyye Muallimliği	21
1.2.11. Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye Azalığı	22
1.2.11.1. Kenan Rifai'ye İntisap Etmesi	24
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
ŞEYHÜLİSLÂMLIĞI	26
2.1. Şeyhülislâmlığa Getirilişi ve Devletin Genel Durumu.....	28
2.2. Meclis-i Vükela'ya Bakan Olarak Atanması.....	31
2.3. Kürdistan Meselesine Karşı Oluşturulan Heyete Başkanlık Etmesi	33
2.4. Anglikan Kilisesi'nin Soruları.....	34

2.5. Sultan VI. Mehmed Vahdettin ile İlişkisi	36
2.6. Rukiye Sabiha Sultan ile Ömer Faruk Efendi'nin Nikâhı	39
2.7. Bolşevizm Meselesi	40
2.8. Amerikalı Gazetecilerle Yaptığı Mülakat	42
2.9. Bosna'lı İslâm Heyeti ile Yaptığı Mülakat	44
2.10. Yeşilay'ın Kuruluşu	45
2.11. Anadolu Hareketi ve Mustafa Kemal Paşa Aleyhine Fetva Vermesi İçin Zorlanması	47
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	50
BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN AÇILMASINDAN SONRAKİ ÇALIŞMALARI	50
3.1. 1923 Seçimleri Muhtemel Musul Milletvekili Adayları	50
3.2. Bağdat'a Göçmesi ve Vefatı	52
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	55
ESERLERİ	55
4.1 Makaleleri	55
4.1.1 Adl ve İhsan Veyâhut Afv ve İhsan	56
4.1.2 Âlem-i İslâmîyette Sa'y ü Amel Yahut Teşebbüs-i Şahsî	56
4.1.3 Bir Âyet Tefsiri	57
4.1.4. Bir Hasbihâl	58
4.1.5. Efadıl-ı Ulema-yı İslâmîye'den Haydarîzâde İbrâhim Efendi Hazretleri Tarafından Varid Olan Mütâlaa-i Ahlakiyyedir	58
4.1.6. Emr-i Bi'l-Ma'ruf, Nehy-i Ani'l-Münker	59
4.1.7. Evrâk-ı Vâride	59
4.1.8. Gıybet	60
4.1.9. Hased	60
4.1.10 Kavm-i Arab'da Kable'l-İslâm ve Ba'de'l-İslâm Nisvan	61
4.1.11 Münâzara ve Netayici	61
4.1.12 Münâzara ve İslâmîyet	62
4.1.13. Rabîta-i Sufiye (Tercüme)	62
4.1.14. Savm Münasebetiyle Ekl ü Şûrb Hakkında Bazı Hikemiyat-ı İslâmîye	62

4.1.15. Savm Münasebetiyle Lisan Hakkında Bazı İzahat	63
4.1.16. Savm ve Hikmet-i İslâmiye	63
4.1.17. Sıdkın Fazileti ile Kizb'in Mezemmeti Hakkında Bazı İzâhât	64
4.1.18. Sûfiyyede Uzlet Veyâhut Halvet	64
4.1.19. Şeyh-i Muhterem Efendim.....	65
4.1.20. Teracim-i Ahvâl-i Sufiye: Şeyh Abdurrahmân Tâlebânî.....	65
4.1.21. Vehhâbîlik.....	65
4.2. Manzûmeleri.....	66
4.2.1. Garbdan Şarka Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî (Lamartine Tercümesi).....	66
4.2.2. Irak Ordusuna Hitab.....	67
4.2.3. Muktebesât.....	67
4.2.4. Rû'yâ.....	68
4.2.5. Terkib-i Bend	68
4.3. Mezahib ve Turuk-ı İslâmiye Tarihi Kitabı	68
SONUÇ	70
KAYNAKLAR	75
EKLER.....	86

KISALTMALAR

BOA: Osmanlı Devlet Arşivleri Başkanlığı

HSD.AFT: Ali Fuat Türkgeldi Evrâkı

BEO: Babıâli Evrak Odası Evrakı

C: Cilt

DH.MKT: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH.SAİDd: Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri

FO: Foreign Office

MŞH.SAİD: Meşihat Sicill-i Ahval Defterleri

MV: Meclis-i Vükela Mazbataları

İ.DUİT: Dosya Usulü İrade Tasnif

İ.TAL: İrade-i Taltifat

İ.MF: Maarif Nezareti

S: Sayı

s: Sayfa

Y.PRK.MF: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı

GİRİŞ

Osmanlı'da devlet idaresini oluşturan unsurlar bilindiği gibi ilmiye, kalemiye ve seyfiye olmak üzere üç sınıfta değerlendirilmektedir. Bunlardan ilmiye sınıfına mensup olan kesime ulema denilmiştir. Ulemanın sorumlu olduğu alanlar devletin din, eğitim ve hukuk işleri olmuştur. Son döneme gelindiğinde devletin birçok alanında yenilikler yaşanmış, ulema eğitim ve hukuk alanlarındaki değişimlerden doğrudan etkilenmiştir. İlmiye sınıfı tüm bu dönüşümlere ayak uydurarak varlığını sürdürmeye çabalamıştır. Bu çabanın gözlemlenebildiği yerlerden birisi de ulemadan birçok zatın hayat hikâyeleridir.

Sultan VI. Mehmed Vahdettin'in saltanatı esnasında şeyhülislâmlık yapmış olan Osmanlı son dönem ulemasının önemli isimlerinden Haydarîzâde İbrâhim Efendi meslek hayatında şer'i ve örfî hukuk ile eğitim alanlarında birçok farklı görevde bulunmuştur. Günümüze kadar kendisi ve eserleri hakkında yapılmış çalışma sayısı oldukça azdır. Son dönem Osmanlı ulemasını birçok yönden temsil eden bu denli önemli bir şahsiyetin hayatına dair bilgilerin ortaya konulması ve eserlerinin incelemeye konu edilmesinin ilmiye çalışmalarına katkı sağlayacağı şüphesizdir.

Araştırmamızın konusu Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin hayatı ve eserleridir. Hayatı; ailesi, eğitimi ve memuriyetlerini kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Önemine binaen şeyhülislâmlık dönemi ve Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonraki faaliyetleri ayrı başlıklar altında, dâhil olduğu mühim olayları barındıracak şekilde incelemeye tabi tutulmuştur. Çalışmamızın Haydarîzâde'nin eserlerinin konu edildiği kısmında ise öncelikli amaç bilinen tüm eserlerinin tespit edilmesi olmuş, ardından tüm kitap, şiir ve makalelerinin içerikleri özetler halinde sunulmuştur.

Çalışmamızın ana kaynaklarını arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Arşiv belgeleri içerisinde ise en çok faydalandığımız belgeler Meşihat Arşivi bünyesinde yer alan *Sicill-i Ahvâl Defterleri*'ne bağlı *Ulema Sicil Defterleri*'dir.¹ Ulema Sicil Defterleri

¹ Sicill-i Ahvâl Defterleri; Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı esnasında, devlet teşkilatında yer alan memurların kariyerlerinin kaydedilip gelişimlerinin izlenmesi maksadıyla 1879 senesinde Dâhiliye Nezâreti uhdesinde kurulan *Sicill-i Ahvâl Komisyonu* ile 1896'da ilgili komisyonun lağvedilmesiyle onun yerine kurulan *Me'murin-i Mülkiyye Komisyonu*'nun faaliyetleri neticesinde 1879-1909 arasında

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin de memurluk hayatına dair birçok bilgi ihtiva eden kıymetli kayıtlar içermektedir. Söz konusu belgeler günümüzde İstanbul Müftülüğü'nde araştırmacılara açılmış olan Meşihat Arşivi bölümünde bulunmakta olup Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphane ve Dokümantasyon Bölümü aracılığı ile de ilgili belgelere erişim sağlanabilmektedir. Çalışmamızda faydalandığımız diğer arşiv vesikaları ise Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda birçok farklı tasnifte yer alan belgeler olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde basın-yayın hayatının en verimli dönemi sayılabilecek olan II. Meşrutiyet Dönemi ile Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin şeyhülislâmlık makamında bulunduğu Mütareke Dönemi'nde yayın yapmış olan süreli yayınlar çalışmamızın diğer kaynaklarındandır. Maârif, İlmiye ve Devlet Salnameleri de faydalanılan kaynaklar arasındadır.

Birincil kaynaklardan İbnülemin Mahmut Kemâl İnal'ın *Son Sadrazamlar* isimli önemli eserinde İbrâhim Efendi'nin şeyhülislâmlık yaptığı dönemlerde müdahil olduğu çeşitli olaylara yer verilmiştir.² Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Sultan VI. Mehmed Vahdettin ile olan ilişkisi ve Anadolu hareketi karşısındaki tavrı, kitapta yer alan hatıralar ışığında daha iyi anlaşılmaktadır. Sultan V.Mehmed Reşad ve Sultan VI. Mehmed Vahdettin dönemlerinde mabeyn başkâtipliği görevinde bulunmuş Ali Fuat Türkgeldi'nin *Görüp İştiklerim* isimli hatıratı ile Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın *Feryadım* isimli hatıratı da Haydarîzâde'nin şeyhülislâmlık yaptığı döneme dair çeşitli vakalara yakinen şahit olmuş ağızlardan değerli kayıtlar içermeleri bakımından önemli kaynaklar arasındır.³ Literatürden faydalanmış olduğumuz birçok eser kaynakça bölümünde ayrıca belirtildiğinden dolayı burada zikredilmemiştir.

Doğrudan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'yi konu edinmiş olan çalışmalara bakıldığında ilk olarak sayıca kısıtlı ve büyük ölçüde birkaç kaynağın tekrarından ibaret

oluşturulmuştur. (Güliden Sarıyıldız, “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.)

² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1965.

³ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987; Ahmet İzzet Furgaç, *Feryadım I-II Cilt*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

oldukları göze çarpmaktadır. Biyografiler ele alındığında İbrâhim Efendi'nin bilinen ilk biyografisinin 1971 yılında MEB tarafından neşredilen *Türk Ansiklopedisi*'nde yayınlandığını görmekteyiz.⁴ Kısa bir ansiklopedi maddesi şeklinde hazırlanan biyografide şeyhüislâmlık dönemi öncesine ait herhangi bir malumat verilmemiştir.⁵ 1972 yılında Dr. Abdülkadir Altunsu tarafından yayınlanmış olan *Osmanlı Şeyhüislâmları* isimli eserde ise daha detaylı ve güvenilir bir Haydarîzâde İbrâhim Efendi biyografisi ile karşılaşmaktayız. Hayatı, ailesi ve mesleki serüveni ile ilgili genel bilgilerde kaynak belirtilmese de ilgili bilgiler tetkik edildiğinde kendi yazdığı hal tercümesinden ya da aynı hal tercümesi esas alınarak Sicil Şubesi tarafından oluşturulan özet hal tercümesinden alındığı anlaşılmaktadır.⁶

1980 yılında Sadık Albayrak tarafından hazırlanmış olan *Son Devir Osmanlı Uleması* isimli eserde yer alan biyografisi de kitabın genelinde olduğu gibi Meşihat Arşivi Sicill-i Ahvâl Dairesi ulema dosyalarında yer alan kendi yazdığı hal tercümesinden alınmıştır.⁷ Aynı biyografi Rekin Ertem tarafından *İslâm Mezhepleri ve Tarikatları* isimle sadeleştirilen Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin *Mezâhip ve Turuk-ı İslamiye* isimli eserinin girişine yine Sadık Albayrak tarafından yazılmıştır.⁸ 2000 yılında yayınlanan, daha önce yayınlanmış çalışmaların tümünden faydalanmış ve diğer biyografilere nispetle en kapsamlı çalışma *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* için Mehmet İpşirli ve Kemâl Beydilli tarafından hazırlanmış olan “İbrâhim Efendi, Haydarîzâde” isimli ansiklopedi maddesidir.⁹ İlgili ansiklopedi maddesinin kaynakları arasında hem İbrâhim Efendi'nin hal tercümesi hem de isminin zikredildiği telif eserler

⁴ MEB, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

⁵ Şeyhüislâmlığı öncesi hayatına dair bir bilgi olarak yalnızca “Bağdat’ın ulema yetiştirmiş bir Arap ailesindendir.” ibaresi geçmektedir. Tüm kaynaklar dikkate alındığında babasının Bağdat’tan Musul’a göç ettiği dolayısıyla ailesinin kökeninin Bağdat’a dayandığı bilgisi doğrudur. Fakat tüm kaynaklar dikkate alındığında Arap değil Kürt olduğu bilgisinin daha muteber olduğu görülmektedir.

⁶ Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhüislâmları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s.252-253.

⁷ Sadık Albayrak. *Son Devir Osmanlı Uleması*. İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980, C.2, s.169-172.

⁸ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *İslâm Mezhepleri ve Tarikatları Tarihi*. Haz. Rekin Ertem. İstanbul: Medrese Yayınevi, 1981, s.5.

⁹ Kemal Beydilli, Mehmet İpşirli, “Haydarîzâde İbrâhim Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

bulunmakta ve diğer biyografilerden farklı olarak özellikle şeyhülislâmlığı ve eserleri başlıklarında daha detaylı bilgiler verilmektedir.

Kendisiyle alakalı iki adet yüksek lisans tezi mevcut olup tezlerin ikisi de Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin aynı isim ile *Medresetü'l-Vaizin* ve *Medresetü'l-İrşad* mekteplerinde verdiği dersler için kaleme aldığı *Mezahib ve Turuk-ı İslamiye Tarihi* isimli kitabının belirli açılardan değerlendirilmesinden ibarettir. Tez çalışmalarından ilki Osman Oral tarafından hazırlanmış olan *Şeyhu'l-İslam Haydari-zâde İbrahim Efendi'nin "Mezahib ve Turuk-ı İslamiye Tarihi" Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Tahlili* adıyla hazırlanmış olan çalışmadır. Bu çalışmada ilgili eser sadeleştirilmiş ve muhtevası kısa tahlillere tabi tutulmuştur.

İkincisi ise Hasan Karagedik tarafından hazırlanmış olan *Haydari-zade İbrahim Efendi'nin, Mezahip ve Turuk-ı İslamiyye Adlı Eseri'nin İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi* adındaki çalışmadır. Bu çalışmada da Haydarîzâde'nin mezkûr eseri özetlenmiş ardından İslâm mezhepleri tarihindeki yeri ve önemi saptanmaya çalışılmıştır. Yapılan tez çalışmaları eser odaklı olduğundan dolayı kullanılan kısa biyografiler diğer ikincil kaynakların birer tekrarı niteliğinde olup İbrâhim Efendi'nin hayatı hakkındaki mâlumata orijinal bir katkı sağlayamamıştır.¹⁰

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin eserlerinin yahut şahsıyla alakalı olayların zikredildiği birçok bilimsel makale yayınlanmıştır. Makalelerin çoğunluğu İbrâhim Efendi'nin eserleri hakkındadır. Kitabı *Mezahib ve Turuk-ı İslamiye Tarihi* ve önemli makalelerinden olan *Vehhabilik* en çok ele alınan metinleridir. *Tasavvuf* dergisinde tasavvufi konularda birçok makalesi yer aldığından ve kendisi de bir tarîkate müntesip olduğundan ilgili literatürde sıkça kendine yer bulmuştur. Eserleri ile ilgili araştırmalar da çalışmamızın diğer kaynaklarını teşkil etmektedir.

¹⁰ Osman Oral, “Şeyhu'l-İslâm Haydari-zade İbrâhim Efendi'nin Mezahib ve Turuk-ı İslâmîye Tarihi Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Tahlili” Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek lisans tezi*, 1995; Hasan Karagedik, “Haydari-zade İbrâhim Efendi'nin Mezahip ve Turuk-ı İslâmîyye Adlı Eserinin İslâm Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi” Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek lisans tezi*, 2010.

Kısa biyografiler dışında bugüne kadar Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin doğrudan hayatını veya bütün eserlerini ele almış olan bir çalışma bulunmamaktadır. Zikredilen biyografiler sayıca az kaynağı temel alan, özet mahiyetinde ve büyük ölçüde birbirinin tekrarı olduklarından İbrâhim Efendi'nin hayatının birçok aşaması hakkında malumat içermemekte, ölüm yeri ve ölüm tarihi gibi kritik konularda dahi hatalı bilgiler verebilmektedir.

Araştırmamızda mümkün olduğu kadar fazla kaynağa ulaşarak Haydarîzâde'nin hayatına dair boşluklar doldurulmaya, var olan bilgilerden hatalı olanlar tashih edilmeye çalışmıştır. Geldiği görevler dışında şair ve yazar kimliği ile de ön plana çıkan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin ortaya koyduğu eserlerin bugüne kadar çok az bir kısmı incelenmiştir. Tüm eserlerinin konu edildiği herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Çalışmamızda kendisinin kaleme almış olduğu bilinen bütün eserler toplu bir şekilde ortaya konularak bu alandaki boşluk da giderilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde ilk hayatı, ailesi, eğitimi ve memuriyetleri konuları ele alınmıştır. Devlet yönetiminde merkezileşme faaliyetlerinin arttığı ve bunun etkisiyle devlet memurlarının gelişim süreçlerinin daha yakından izlenebilmesi için Sicil Şubesi'nin kurulup her memur nezdinde titiz kayıtların tutulduğu bir dönemde yaşayan ve devlet hizmetinin çok çeşitli aşamalarında görev alan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin memuriyet hayatıyla alakalı resmi arşiv kayıtları Meşihat Arşivi'nde dikkatli bir şekilde muhafaza edilmiştir. Yapmış olduğumuz çalışmanın öncelikli amacı ilgili arşiv kaynaklarını esas alarak İbrâhim Efendi'nin eğitim ve memuriyet hayatı ile alakalı sıhhatli bilgileri ortaya koyabilmek olmuştur.

Çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin yıkılıp onun bakiyesinden yeni ve modern bir ulus-devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin zuhur ettiği, Mütareke Dönemi olarak zikredilen dönemde şeyhülslâmlık yapmış olmasından dolayı, Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin şeyhülslâmlığı üzerine de ikinci bölümde yoğunlaşmış olup arşiv kaynakları, dönemin hatıratları ve yazılı basını başta olmak üzere konu ile alakalı çeşitli eserler ışığında bu görev esnasında içerisinde bulunduğu çeşitli olaylar tespit edilmeye ve resmedilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Büyük Millet Meclisi'nin açılışından vefatına kadar olan faaliyetleri ele alınmıştır. Bu bölümde 1923 seçimlerinde muhtemel adaylar arasında zikredilmesi ile Bağdat'a göçmesi, buradaki faaliyetleri ve vefâtı işlenmiş, ölüm yeri ve tarihi ile alakalı literatürdeki mevcut bilgileri değiştiren önemli bulgular sunulmuştur.

Çalışmamızın son bölümü olan dördüncü bölümde de tüm eserleri kısa açıklama ve değerlendirmelere tâbi tutulmuştur. Çocukluğundan itibaren ilim ile meşgul olan Haydarîzâde İbrâhim Efendi özellikle II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yaşanan basın özgürlüğü ortamında yayın hayatına başlayan birçok dergi ve gazetelerde makaleler yazmıştır. Kendisinin de aynı dönemde *Mir'at-ı Ulema* isminde dini, edebi ve siyasi bir günlük gazete çıkarmak için Matbuat Müdürlüğü'nden izin almış olduğu arşiv belgelerinden görölse de bu gazetenin neşredildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.¹¹ Medresetü'l-Vaizin'de *Mezahip ve Turuk-ı İslamiye Muallimliği* yaptığı dönemde ders notlarından derlediği *Mezahip ve Turuk-ı İslamiye* kitabı 1919 yılında Evkaf-ı İslamiye Matbaası'nda basılmıştır. 1911 yılında basılan *Rü'ya ve Garbdan Şarka-Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî*, 1914'te basılan *Terkib-i Bend* ve 1919'da basılan *Irak Ordusuna Hitap* isminde dört adet manzum eseri de mevcuttur. İslâmi ilimlere dair makalelerinin yanında İslâm'da kadın, İslâm'da çalışma, Vehhabîlik, Kürtler ve Osmanlı camiası gibi dönemin güncel meselelerine kadar geniş perspektifte yazılar yazmış olan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin eserlerinin çalışmalara konu edilmesinin dönemin edebi, ilmi ve fikri hayatını daha iyi anlayabilmek noktasında mühim faydalarının olacağı kanaatindeyiz.

Özellikle son dönem Osmanlı uleması, ilmiye sınıfı ve Mütareke Dönemi çalışmalarında genel olarak da Yakınçağ Osmanlı tarihi ile ilk dönem Cumhuriyet tarihi ve biyografi çalışmaları alanlarında değerlendirilebilecek, bugüne kadar detaylı bir şekilde ele alınamamış bir şahsiyet üzerine yapmış olduğumuz bu araştırmanın nihai gayesi ilgili sahalara katkı sağlayabilmiş bir eser meydana getirebilmiş olmaktır.

¹¹ BOA.DH.MKT.1293.47.1.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK HAYATI, AİLESİ, EĞİTİMİ, MEMURİYETLERİ

1.1.İlk Hayatı, Ailesi ve Eğitimi

Haydarîzâde İbrâhim Efendi 1864 (h.1281) yılında Osmanlı Devleti'nin Musul vilâyetinin Şehrîzor sancağına bağlı Erbil kazasında dünyaya gelmiştir. 1884 (h.1301) tarihli nüfus tezkeresi kaydına göre uzun boylu, ela gözlü, siyah sakal ve bıyıklı bir zâttır. Babası, Bağdat'ın ulema yetiştirmiş meşhur ailelerinden olan Haydârîlerden Âsım Efendi'dir.¹²

Haydârî ailesinin soyu Şah İsmail ile birlikte Safevî Devleti'ne dönüşen Safevîyye tarikatının¹³ pîri Şeyh Safiyüddin el-Erdebîlî'ye dayanmaktadır. Abdulcebbar Kavak'ın Haydari ailesini ele aldığı “Safevîlerin Şiîleşirme Siyasetinin Mağduru olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri” isimli makalesinde¹⁴ belirttiği üzere Haydârîzade İbrâhim Fasih tarafından kaleme alınan ve aile hakkında detaylı bilgi veren *Unvânü'l-Mecd fî Beyânî Ahvâl-i Bağdad ve'l-Basra ve'n-Necd* adlı eserde de Haydârîlerin soyunun Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin'den geldiği dolayısıyla seyyid ailesi oldukları belirtilmektedir.¹⁵ Eserin müellifi, meşhur âlimlerden Haydârîzade İbrâhim Fasih (1824-1882), Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin amcasının oğludur.¹⁶

Şeyh Safiyüddin el-Erdebîlî'den gelen Safevî ailesi Şah İsmail'in İran'da Şiî Safevî Devleti'ni kurmasından sonra Şii ve Sünni olmak üzere ikiye bölünmüştür. Şeyh Haydar Pîrüddin, Şii harekete karşı gelen Sünni kolun önderi olmuş ve onun soyundan gelen aile Haydârî hanedanı olarak anılmıştır. Aile ilk olarak İran bölgesinin

¹² MŞH.SAİD.105.2.2.

¹³ Reşat Öngören, "Safeviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.

¹⁴ Kavak, Abdulcebbar. “Safevîlerin Şiîleşirme Siyasetinin mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 46, (2018) s. 38-53.

¹⁵ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, oğlu Davud Vehbi'nin Maârif Nezareti Mektûbî Kalemine atanması için yazdığı istidâya “Sâdât-ı Haydârîden sadık bir dâinimiz..” diye başlamaktadır. (BOA.Y.PRK.MF.5.27.)

¹⁶ *Sebilürreşad*, 9 Ekim 1918, C.18, S. 443, s.4. Haydarîzâde İbrâhim Efendi *Sebilürreşad*'ın 443. sayısında *Vehhabilik* isimli makalesinin 3. bölümünde Haydarîzâde İbrâhim Fasih'ten amcazâdem diye bahsetmektedir.

şiileştirilmesi çabalarında bölgeden göçmek zorunda kalarak Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Erbil ve civarına yerleşmiş, daha sonra aile mensuplarından bir kısmı Bağdat ve Süleymaniye bölgelerine de yayılmıştır. Bu bölgelerde Sünni ilmî ve tasavvufî geleneğin koruyucusu ve taşıyıcısı olan aile mensupları, yaşadıkları bölgelerde medrese ve tekkeler kurarak varlıklarını sürdürmüş ve Osmanlı Devleti'nde Haydârî ailesinden birçok ilmiye mensubu çeşitli kademelerde görevler almıştır.¹⁷

İbrâhim Efendi'nin babası Âsım Efendi Bağdat'ta doğup büyümüş ve hayatının ilerleyen yıllarında Erbil'e göçmüştür. Erbil'de ömrünü ilim öğretmek ve çeşitli yerel mahkemelerde azalıklarda bulunarak geçirmiş fakat herhangi bir resmi görevde bulunmamıştır.¹⁸ Âsım Efendi'nin Haydar Efendi isminde 1876 (h.1293) yılında doğmuş bir oğlu daha vardır. İbrâhim Efendi'nin kendisinden 12 yaş küçük olan kardeşi Haydarîzâde Haydar Efendi de ulemadandır ve yerel yönetimlerde çeşitli kademelerde memurluk yaparak ömrünü idâme ettirmiştir.¹⁹

Haydarîzâde İbrâhim Efendi ilk eğitimini, çocukluk döneminde Erbil'de resmi mektep bulunmadığından dolayı sıbyan mektebinde almış, sonrasında çeşitli medreselerde birçok farklı hocadan tefsir, hadis, hanefî ve şafîî fikhı, sarf, nahiv, mantık, meânî, beyan, adab, akâid ve uruz tahsil etmiştir.²⁰ Kendisi de Hanefî mezhebindendir.²¹ Arapça, Farsça, Türkçe ve anadili olan Kürtçe'de çok iyi derecede okuryazar olduğu²² ve hayatının ilerleyen dönemlerinde Fransızca da öğrendiği bilinmektedir.²³ Davud Vehbi isminde bir oğlu vardır.²⁴

¹⁷ Kavak, Abdulcebbar. "Safevîlerin Şiileştirme Siyasetinin mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 46, (2018) s. 38-53.

¹⁸ MŞH.SAİD.105.2.1.

¹⁹ BOA.DH.SAİDd.00111.

²⁰ MŞH.SAİD.105.2.1.

²¹ MŞH.SAİD.105.2.2.

²² MŞH.SAİD.105.2.1.

²³ Fransız edip ve siyaset adamı Alphonse de Lamartine (1790-1869)'in Hz. Muhammed için yazdığı şiiri Fransızcadan Türkçe'ye tercüme etmiş olmasından anlaşıyor ki ömrünün ilerleyen yıllarında Fransızca da öğrenmiştir. (*Tasavvuf*, S. 29,30, 27 Ekim 1911, s.1)

²⁴ Davud Vehbi Efendi 1886 (h.1303) yılı Erbil doğumludur. İlk eğitimini Musul'da aldıktan sonra babasının yanına İstanbul'a gelmiş, 1908 (h.1325) yılında Hukuk Mektebinden mezun olup Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemî muavinliğine atanmıştır.(BOA.Y.PRK.MF.5.27.) Buradaki görevinin bitiş

1.2. Memuriyetleri

Tanzimat dönemi ve sonrasında ilmiye teşkilatında yapılan düzenlemeler ile “kadı” yerine tüm şer’i hâkimlere “nâib” denilmeye başlanmış ve nâib yetiştirilmesi amacıyla 17 Ağustos 1855 tarihinde *Mekteb-i Nüvvab* ve *Mekteb-i Kudat* diye de anılan *Muallimhane-i Nüvvab* kurumu kurulmuştur. Mekteb-i Nüvvab’ın öncesinde şer’i hâkimler medrese düzeni içerisinde yetişir ve atamaları bağlı oldukları Kazaskerlik makamı tarafından yapılırdı.²⁵

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, medrese eğitimi tamamlandıktan sonra Musul vilayeti içerisinde bir şer’i mahkemede niyabete talip olduğunu resmi makamlara bildirmiştir. Mekteb-i Nüvvab’ın kurulmasından sonra nâibler bu kurumdan yetişse de

tarihine dair bir bilgiye ulaşamamıştır. 18 Eylül 1920 (h.4 Muharrem 1339) tarihli bir belgeye göre Davud Vehbi ve arkadaşlarının İstanbul merkezli, gemi imalatı ve kalafatçılıkla meşgul olmak üzere “Osmanlı Kalafatçı Şirketi” isminde bir şirket kurduğu anlaşılmaktadır. 19 Eylül 1920 (5 Muharrem 1339) tarihine ait bir diğer belgeye göre ise yine Davud Vehbi ve ortaklarının imtiyazında “Osmanlı Anonim Berri ve Bahri Tahmil ve Tahliye Şirketi” unvanıyla başka bir şirketin kurulduğu gözükmektedir.(BOA.MV.252.88.0.) İlgili şirketlerin faaliyetleri hakkında yeterli bilgiye ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti’nin siyasi açıdan büyük bir krizle baş ettiği bir döneme denk gelen girişimlerin ülkedeki savaş hali sebebiyle sonuçsuz kalmış olması muhtemeldir. Davud Vehbi Efendi’nin şirketlerin kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1921(1339) yılında Irak’a göçtüğü bilgisi göz önüne alınırsa şirketlerin uzun ömürlü olamadıkları söylenebilir. Davud Vehbi Efendi’nin Osmanlı Devleti için ilklerden sayılabilecek iki adet iktisadi girişime başı çekmesi, 1920’li yılların imkânsızlıkları da göz önüne alındığında oldukça önemli hadiselerdendir. Davud Vehbi Efendi’nin babası amcası ve dedesi gibi ilmiyede ilerlemeyip zor bir dönemde şirketler kurarak ticarete atılması girişken kişiliği hakkında ipuçları vermektedir. Irak’a göç ettikten sonra bakanlık makamına kadar yükselebilmiş olması da bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde daha anlaşılabilir olmaktadır.1921(1339)’de Irak’a temelli olarak döndükten sonra ilkin çeşitli memuriyetlerde bulunmuş, seneler içerisinde Irak Devleti’nde Adalet Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Devlet Bakanlığı görevlerine kadar yükselmiştir. 1958 yılında ise Türkiye’ye dönerek vefatına kadar ailesiyle beraber İstanbul’da yaşamıştır. (<http://altaakhipress.com/viewart.php?art=17567> Erişim Tarihi: 29 Temmuz 2018). Türkiye’ye dönüş sebebi ile alakalı kesin bir bilgi bulunmamakla beraber Irak Devleti’nde o dönem yaşanan siyasi karışıklıklarının neden olmuş olması muhtemeldir. 21 Kasım 1965 tarihinde Milliyet Gazetesi’nde yer alan vefat ilanına göre 19 Kasım 1965 günü hayatını kaybetmiş ve cenazesi Şişli Teşvikiye Camiinden kaldırılarak Zincirlikuyu Mezarlığı’na defnedilmiştir. (İlan metninin tamamı şu şekildedir: “Merhum Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi oğlu, Celile Saip Şevket ve Nasır Haydârî’nin babaları, sabık Irak Bakanlarından Davud Paşa El Haydari 19.11.1965 günü vefat etmiştir. 21.11.1965 Pazar günü öğle namazını müteâkip Şişli Camiinden kaldırılarak Zincirlikuyu Mezarlığındaki ebedi istirahatgâhına defnedilecektir. Not: Çelenk gönderilmemesi rica olunur. Kızı.” (Milliyet, 21.11.1965))İlandan anlaşıldığına göre Celile Şevket isminde bir kızı ve Nâsir el-Haydârî isminde bir oğlu vardır.

²⁵ İlhami Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016.

taşrada geleneksel süreç tam olarak sona ermemiş, medrese mezunları nâib olabilmek için yetkili kurul huzurunda sınava tabii tutulmuşlardır.²⁶

Talip olduğu nâiblik görevini yerine getirebilecek yetkinlikte olup olmadığının ölçülebilmesi için 7 Ekim 1885 (h.27 Zilhicce 1302) tarihinde Musul ulemasından oluşan bir kurul kurulmuş, yazılı ve sözlü olarak ilgili kurul huzurunda imtihana tabi tutulmuştur. Sınav, kendisine mesleğe dâir soruların sorulması, çeşitli konularda fetva vermesinin istenmesi ve kurgulanan hukuki olaylara hüküm vermesinin talep edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. İmtihan neticesinde başarılı olarak şer'i mahkemelerde nâib olabilecek ehliyet ve liyâkate sahip olduğunu ispatlamış, mazbatasını alarak bir göreve atanmak için beklemeye başlamıştır.²⁷ Resmi mazbatasında yer alan ifadeler şu şekildedir;

“Musul vilayet-i celîlesi dâhilinde kâin Şehrîzor sancağına bağlı Erbil kazası eşrâfından ulemeden sâhib-i istidâ Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin haddizatında fâzıl ve ashab-ı iktidardan olmakla vilâyet-i müşarûnileyh dâhilinde münhal olacak bir niyabet-i şer'îyye'de bulunup hizmet-i şer-i şerîf ile müşerref olmanın arzusuna mebnî bu def'a huzur-ı daiyanlarının bâlâda muharrer fetâva ve es'ile ve mesele-i faraize ile imtihanı bi'l-icra bâlâda muharrer es'ileye mestur ecvibeyi itâ etmekle niyâbet-i şer'îyye'de istihdam ehliyet ve liyakati mütebeyyin ve tahakkuk eylediğini müş'ir işbu imtihan mazbatası tahrir ve bade't-tahrir mes'ele-i mezkurenin ilâm-ı nizami ve şer'îyye ile leffen takdim olundu ol babda ve her halde emr ü ferman hazret-i veliyyül emrindir. Fi 27 Zilhicce 1302, 25 Eylül 1301”²⁸

²⁶ Kendisinin Mekteb-i Nüvvab'tan mezun olmadan kadı olmuş olması 1909 yılında atandığı Diyarbekir Merkez Niyabeti görevine başlamasına engel olacak, Merkez Tensik Komisyonu bu şartı sağlamadığı için kendisinin ek bir sınava daha girip liyakatini ispat etmesi gerektiğini öne sürecektir. Bu sebepten dolayı yaklaşık iki yıl boyunca herhangi bir göreve atanamamış olan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin almış olduğu şهادetnameler nihayet geçerli sayılacak ve 1910 yılının Temmuz ayında Defter-i Hakani Umur-i Şer'îyye memurluğuna atanacaktır. (MŞH.SAİD.105.2.12/4)

²⁷ MŞH.SAİD.105.2.3.

²⁸ MŞH.SAİD.105.2.3.

1.2.1. Zaho Nâibliği

Haydarîzâde İbrâhim Efendi girdiği sınav neticesinde kadılığa atanabilecek liyâkata sahip olduğuna dair mazbatasını almış ve ardından yaklaşık bir yıl boyunca görev beklemiştir. İlk görevine 22 yaşındayken muvazzaf²⁹ olarak 1886 yılının Eylül ayında (h.1304 Muharrem) 500 kuruş maaşla Musul vilâyetine bağlı Zaho kazasına Nâib olarak atanmıştır.³⁰

Resmi görev süresinin sonuna kadar vazifesini başarıyla sürdürmesi, davranışlarıyla halk ve memurlar arasında oluşturduğu memnuniyet³¹ ve hakkında o zamana dek herhangi bir şikâyetle bulunulmamasından dolayı³² aynı görevde devam etmesinin uygun bulunduğu iki kez üst üste kaza kaymakamı tarafından Meşihat dairesine bildirmiştir.³³ Memuriyet süresinin uzatılması yönünde gelen istekler Meşihat tarafından uygun bulunmuş, 21 Nisan 1890'a (h.1 Ramazan 1307) kadar mezkûr niyabette görevine devam etmiştir.³⁴ Yasal olarak aynı mahalde görev yapabileceği azami süreyi doldurduğu için görevine devam edememiş ve mazuliyete ayrılarak yeni görevini beklemeye başlamıştır.³⁵ İlk memurluğu olan Zaho niyabetinde görevini üç yıldan fazla bir süre başarıyla yürütmesi ve aldığı olumlu tepkiler meslek hayatı için iyi bir başlangıç oluşturmuş, burada elde etmiş olduğu ve mazbatalar ile belgelenen olumlu referanslar meslek hayatının geri kalanında kendisine büyük faydalar sağlamıştır.

1.2.2. Cizre Nâibliği ve Kaymakam Vekilliği

Haydarîzâde İbrâhim Efendi İstanbul'a gelerek Ağakapısında yer alan şeyhülislâmlık makamı *Bab-ı Meşihat*'ta kurulan *Meclis-i İntihab-ı Hükâm*'a bağlı, kadı adaylarının imtihana tabi tutulup atamalarını gerçekleştiren kurul huzurunda mesleki yeterlilik imtihanına girmiş ve başarılı olmuştur. Bunun üzerine 750 kuruş maaş

²⁹ Yaygın uygulamanın aksine muvazzaf olarak atanmadan evvel mülâzımlık(stajyerlik) yapmamıştır.

³⁰ MŞH.SAİD.105.2.1.

³¹ MŞH.SAİD.149.5.3.

³² MŞH.SAİD.149.5.2.

³³ MŞH.SAİD.149.5.1.

³⁴ MŞH.SAİD.105.5.1;149.5.3;149.5.4;149.5.1.

³⁵ MŞH.SAİD.149.5.3.

ile 12 Ocak 1891 (h.1 Cemâziyelahîr 1308) tarihinden itibaren Basra vilâyetine bağlı Hayy kazası niyabetine atanmıştır. Görevine başlamak için İstanbul'dan Hayy kazası istikametine doğru yola çıkmış fakat bu esnada sağlık durumu kötüleştiğinden görev yerine ulaşamamıştır. Durumu şeyhülislâmlığa bildirdikten sonra kurum meselenin ciddi olduğuna karar vermiş olacak ki Meşihat tarafından yerine başka bir nâib atanmış ve dolayısıyla bu göreve başlayamamıştır.³⁶

Bir müddet geçtikten sonra Diyarbakır vilâyetine bağlı Cizre kazasına tayin olunmasına karar verilmiş ve 10 Şubat 1891 (h.1 Recep 1308) tarihinden itibaren 500 kuruş maaşla Cizre nâibi olarak göreve başlamıştır.³⁷ Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin memuriyet hayatında bir dönüm noktası olan Cizre niyabeti, hem kendi mesleği olan kadılıkta deneyim kazanmasına hem de kaymakam vekilliği yaparak idari alanda da tecrübe sahibi olmasına olanak sağlamıştır. Cizre'nin doğup büyüdüğü coğrafyaya olan yakınlığı ve bölgede konuşulan dilin anadili olan Kürtçe olması gibi sebeplerin mesleğine kolay adapte olmasını sağladığı düşünülmektedir.

30 Haziran 1891 (h.23 Zilkâde 1308) tarihinden 30 Ağustos 1891 (h.24 Muharrem 1309) tarihine kadar ve 2 Nisan 1892 (h.4 Ramazan 1309) tarihinden 29 Nisan 1892 (h.1 Şevval 1309) tarihine kadar³⁸ iki defa toplamda üç ay olmak üzere Celil Rasih Efendi'nin yerine kaymakam vekilliği yapmış ve kendi ifadesine göre bu görevinden dolayı yalnızca bir ay 300 kuruş maaş almıştır.³⁹ Tıpkı Zaho kazasında olduğu gibi Cizre'de de halkın ve memurların kendisinden memnun olduğu ve Kaymakam vekâleti de dâhil kendisine tevdi edilen tüm görevleri hakkıyla yerine getirdiği Cizre İdare Meclisi tarafından kendisine verilen hüsn-i hâl mazbatalarından anlaşılmaktadır.⁴⁰

Bu niyabette normal görev süresi 24 Temmuz 1893 (h.10 Muharrem 1311) tarihinde dolacak iken henüz görev süresinin dolmasını beklemeden Mardin'e gitmiş ve

³⁶ MŞH.SAİD.105.2.1.

³⁷ MŞH.SAİD.105.2.4.

³⁸ MŞH.SAİD.105.2.12/1.

³⁹ MŞH.SAİD.149.5.5.

⁴⁰ MŞH.SAİD.149.5.5;149.5.6;149.5.7;149.5.8.

geri dönemeyeceğini ilgili makamlara bildirmiştir.⁴¹ Bu olay üzerine azledilmiş, 24 Aralık 1893 (h.15 Cemâziyelahîr 1311) tarihinde Meşihat tarafından yerine başka bir nâib atanmıştır.⁴²

1.2.3. Örfi Mahkemelere Geçiş: Cide Bidayet Mahkemesi Başkanlığı

Cizre niyabeti Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin son nâibliği olmuştur. Meslek hayatına Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra kurulup şer'i konular haricindeki davalara bakan nizâmiye mahkemelerinde devam etme kararı almıştır.⁴³ Cizre nâibliğinden normal görev süresi bitmeden ayrılması ve memuriyetini gözden çıkararak geri dönmeyeceğini bildirmesi meslek hayatı ile ilgili almış olduğu kararın bir neticesi olarak anlaşılmaktadır.

Herhangi bir görevde bulunmadığı süreçte örfi mahkemelerde görev alabilmek için başarılı olması gereken sınava hazırlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim son görevinden ayrılmasının üzerinden yaklaşık sekiz ay geçmişken 3 Mart 1894 (h.25 Şaban 1311) tarihinde İstanbul'da yer alan *Mekteb-i Hukuk*'ta kurulan heyet huzurunda girdiği imtihan neticesinde aliyyülâlâ (pekiyi) mertebesinde her çeşit ve bütün derecelerdeki mahkemelerde başkan olabileceğine dair şهادetnâme (diploma) almıştır.⁴⁴ Bu şهادetnâme ile 29 Temmuz 1894 (h.25 Muharrem 1312) tarihinde 2500 kuruş maaşla Cide Bidâyet Mahkemesi başkanı olarak görevlendirilmiştir.⁴⁵ Yaklaşık bir buçuk yıl boyunca Cide Bidayet Mahkemesi başkanlığı görevini sürdürdükten sonra 13 Aralık 1895 (h.25 Cemâziyelahîr 1313) tarihinde bu görevinden de istifa etmiştir.

⁴¹ MŞH.SAİD.105.2.11;149.5.9.

⁴² MŞH.SAİD.105.2.12/1; Mardin'e ne sebeple gittiği ve neden geri dönemediği hakkında herhangi bir malumata ulaşamamıştır.

⁴³ MŞH.SAİD.149.5.15; M.Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

⁴⁴ MŞH.SAİD.105.2.8;149.5.15;149.5.17.

⁴⁵ BOA.BEO.457.34205. MŞH.SAİD.105.2.12/3.

1.2.4. Musul Merkez Bidayet Mahkemesi Müddeiumûmi Muavinliği ve Hakkındaki Rüşvet İddiaları

İstifasının üzerinden onbeş gün geçtikten sonra 28 Aralık 1895 (h.11 Recep 1313) tarihinde, Halep Bidayet Mahkemesi'ne atanan Kazım Efendi'nin yerine 1800 kuruş⁴⁶ maaşla Musul Merkez Bidayet Mahkemesi müddeiumûmi muavini (savcı yardımcısı) olarak ataması gerçekleşmiştir.⁴⁷ Musul'un babasının göç etmeden önce yaşadığı yer olmasından dolayı anayurdu olması, doğup büyüdüğü bölge olan Erbil'e yakınlığı ve dolayısıyla bölgeye olan aşinalığı maaşının daha az olmasına rağmen buraya atanmak istemiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Daha evvel nâib iken mahkeme başkanlığı görevine geçiş yapmış olan Haydarîzâde İbrâhim Efendi Musul'a atanarak yeni görevi olan müddeiumumi muavinliğine (savcı yardımcılığı) başlamıştır.

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Musul'daki görev süresi bitmek üzere iken, rüşvet alarak memuriyet vazifesini suiistimal ettiği yönünde resmi makamlara birçok şikâyetname ulaşmıştır. Şikâyetnamelerin dikkate alınmasının akabinde yaklaşık üç buçuk yıl deruhte ettiği görevinden 29 Mart 1899 (h.17 Zilkade 1316) tarihinde yerine Havran müddeiumumi muavini Edip Nazmi Efendi'nin atanması ile açığa alınmış ve hakkında soruşturma başlatılmıştır.⁴⁸ Konuyu araştırmak üzere özel olarak görevlendirilen *Hey'et-i İtham-ı Mahsus*'un yaptığı detaylı incelemeler neticesinde rüşvet aldığına dair yeterli delil ve bulguya rastlanmamış ve soruşturmanın sonlandırılmasına karar verilmiştir. *Umur-ı Cezaiye Müdüriyeti* de eldeki bulgular ışığında konuyu değerlendirdikten sonra 29 Mart 1900 (h.27 Zilkade 1317) tarihinde soruşturmanın sonlandırılması kararına itiraza gerek olmadığı yönünde görüş bildirmiştir. 7 Haziran 1900 (h.8 Safer 1318) tarihinde ise hakkındaki rüşvet iddialarına delil bulunamaması ve başka bir tetkikatı gerektirecek durum olmaması gibi sebeplerden

⁴⁶ MŞH.SAİD.149.5.14.

⁴⁷ BOA.BEO.738.55289.

⁴⁸ BOA.BEO.1290.96717; MŞH.SAİD.105.2.12/3;149.5.12;105.2.17.

dolayı yeniden memuriyete atanmasında herhangi bir engel bulunmadığı yönünde karar alınmıştır.⁴⁹

Rüşvet ile suçlanıp azledildiği ve hakkında soruşturma yürütüldüğü süre zarfında oldukça sıkıntılı bir dönem geçirdiği şüphesizdir. Eldeki belgeler ışığında suçlamaların detayları, Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin savunması ve iddiaları ortaya atan kişiler ile olan münasebeti hakkında yorum yapmak güçtür. Soruşturmadan aklanarak çıkması ve yeniden memuriyete atanmasının önünde resmi bir engel kalmamasıyla hayatında yeni bir dönem başlamış, meslek hayatına Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da ve eğitim alanında devam etmiştir.

1.2.5. Eğitim Sahasına Geçiş: Meclis-i Kebir-i Maârif Azalığı

Sultan Abdülaziz'in 20 Eylül 1869 tarihli iradesiyle resmen kurulan *Meclis-i Kebir-i Maârif*; Osmanlı Devleti'nin son döneminde, eğitime verdiği önem ile bilinen Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı esnasında maârifin temel kaidelerinin belirlenmesi, Darülfünûn başta olmak üzere yüksek mekteplerin faaliyetlerinin başlatılması ve yürütülmesi, iptidaiye, rüştiye ve idadiye mekteplerinin müfredatlarının dönemin eğitim standartlarına göre düzenlenmesi ve mekteplerin tümünde okutulacak kitapların belirlenmesi görevlerini üstlenmiş, Maârif Nezareti'ne bağlı son derece önemli bir kurumdur.⁵⁰ Tanzimat Fermanı sonrasında eğitimde modernleşme çabaları sonucunda kurulan birçok kurumun görevleri 1869 yılında Meclis-i Kebir-i Maârif'in kurulmasıyla buraya devredilmiş ve bu tarihten sonra eğitim politikaları daha sistemli bir şekilde hayata geçirilebilmiştir.⁵¹

Musul Merkez Bidayet Mahkemesi müddeiumumi muavini iken hakkında ortaya atılan rüşvet iddialarından aklanarak çıkan ve tekrar memuriyete atanabilme hakkını kazanan Haydarîzâde İbrâhim Efendi o zamana kadar yaptığı gibi yine bir görev değişiminde meslek sahasını değiştirmiş ve 21 Mart 1901 (h.30 Zilkade 1318) tarihinde

⁴⁹ MŞH.SAİD.105.2.12/3;105.2.17.

⁵⁰ Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maarif 1869-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, s.5,106.

⁵¹ Ünal, s.101.

Meclis-i Kebîr-i Maârif azalığına atanmıştır.⁵² 21 Ağustos 1908 (h.19 Receb 1326) tarihine kadar kaldığı memuriyetinde yaklaşık yedi buçuk yıl boyunca azalık görevinde bulunarak Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarına yön veren isimlerden biri olmuştur.

Meclis-i Maârif'e atandığı yıl içerisinde 7 Nisan 1901 (h.17 Zilhicce 1318) tarihinde İzmir, 14 Ekim 1902 (h.11 Recep 1320) tarihinde Haremeyn-i Muhteremeyn, 10 Temmuz 1906 (h.18 Cemaziyülevvel 1324) tarihinde İstanbul ilmî payeleri kendisine taltif edilmiştir.⁵³ Ayrıca 22 Kasım 1902 (h.20 Şaban 1320) tarihinde üçüncü rütbeden *Mecîdî Nişanı* ile ödüllendirilmiş⁵⁴ 10 Temmuz 1906 (h.18 Cemaziyülevvel 1324) tarihinde rütbesi ikinci dereceye yükseltilmiştir.⁵⁵ 28 Mart 1902 (h.18 Zilhicce 1318) tarihi ile 16 Eylül 1905 (h.16 Recep 1323) tarihi arasında fahri olarak Satın Alma Komisyonu Başkanlığı görevini de yürütmüştür.⁵⁶

1.2.6. Darülhayr-ı Âli Mektebi Müdürlüğü

Darülhayr-ı Âli Mektebi 1 Eylül 1903 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine kurulan ve yetimlere yönelik teknik ve mesleki eğitim veren yatılı okuldur. Amaçları arasında yetimlerin barınması, beslenmesi, eğitimleri ve meslek sahibi yapılmaları bulunmaktadır. Terzilik, marangozluk, ayakkabıcılık gibi kadim mesleklerle beraber dönemin yeni meslekleri olan telgrafçılık ve şimendifercilik de mektepte öğretilen meslekler arasındadır.⁵⁷

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Meclis-i Kebîr-i Maârif azalığı devam ederken kendisi de Meclis-i Maârif azalarından olan Darülhayr-Âli Mektebi kurucu müdürü Cemal Efendi'nin sağlık sorunları nedeniyle mektep müdüriyetindeki görevinden affını

⁵² 1321 *Maârif Salnamesi*, s.32. BOA.BEO.1635.122599.

⁵³ MŞH.SAİD.149.5.10. BOA.İ.TAL.290.2.1.

⁵⁴ MŞH.SAİD.105.2.12/3; Devlet hizmetindeki memurlara nişan taltifi uygulaması ilk olarak 1832'de başlamış 1852 ve 1861 tarihlerinde Mecîdî ve Osmanî nişanlarının da verilmeye başlanması ile genişletilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatında bu uygulamalarda artış görülmektedir. (Hanioglu, *Brief History of Late Ottoman Empire*, New Jersey: Princeton University Press, 2007, 126.)

⁵⁵ MŞH.SAİD.149.5.11.

⁵⁶ MŞH.SAİD.105.2.12/4.

⁵⁷ Hikmet Zeki Kapıcı, "Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Âli", Erciyes Üniversitesi SBE, *Doktora Tezi*, Ağustos 2012, s.1.

talep etmesi üzerine 7 Ağustos 1904 (h.9 Cemâziyelaîr 1322) tarihinde Darülhayr-ı Âli Mektebi müdürü olarak görevlendirilmiştir.⁵⁸ Dört yıl boyunca yürüttüğü görevinden 29 Ağustos 1908 (1 Şaban 1326) tarihinde II. Meşrutiyet sonrası yapılan tensikat sonucunda azledilmiştir.⁵⁹

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Sultan II. Abdülhamid'in ismiyle özdeşleşmiş kurumlar da gözden çıkarılmıştır. Bunun bir neticesi olarak Sultan'ın tahttan indirilmesinden sonra 14 Eylül 1909 tarihinde çeşitli gerekçelerle Darülhayr-Âli Mektebi de lağvedilmiştir.⁶⁰ Varlığı kısa süreli olduğu için kuruluş amaçlarını büyük ölçüde gerçekleştiremeyen Darülhayr-ı Âli Mektebi II. Abdülhamid dönemi eğitim kurumları içerisinde müstesna örneklerdendir.

İbrâhim Efendi Darülhayr-ı Âli Mektebi müdürlüğü görevi süresince Meclis-i Maârif azalığı görevine de devam etmiş ve kendisine 10 Temmuz 1906 (h.18 Cemaziyülevvel 1324) tarihinde İstanbul payesi de tevcih edilip rütbesi ikinci dereceye kadar yükseltilmiştir.⁶¹ İlmiye sınıfına mensup kişilerin elde edebilecekleri rütbeler arasında Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği payesinden sonra ikinci sırada bulunan İstanbul payesine⁶² ulaşmış olması Haydarîzâde'nin devlet nezdinde ve ulema arasında ulaştığı yüksek konumu açık bir biçimde göstermektedir.

1.2.7. II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrası Yapılan Tensikat ile Azledilmesi

23 Temmuz 1908 tarihinde ilân edilen II. Meşrutiyet birçok değişikliği beraberinde getirmiştir. Değişikliklerin memurlar açısından en önemlisi ise Sultan II. Abdülhamid dönemi kadrolarının topluca tasfiyesidir.⁶³ O dönem Meclis-i Kebir-i Maârif azalığı ve Darülhayr-ı Âli Mektebi müdürlüğü görevlerini yürüten Haydarîzâde

⁵⁸ BOA;İ.MF.00010.00034.0002; BEO.2394.179508.

⁵⁹ MŞH.SAİD.105.2.12/4.

⁶⁰ Kapıcı, 219.

⁶¹ MŞH.SAİD.149.5.11.

⁶² Uzunçarşılı, s.277.

⁶³ Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Doktora Tezi*, 2006, s.46-57; Manav, Nursel, "II. Meşrutiyet'te Abdülhamid Dönemi Kadrolarının Tasfiyesi ve Tekaüd Sandıkları", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, S.1, s.240.

İbrâhim Efendi de tensikat adı verilen toplu işten çıkarmalardan nasibini almıştır. 22 Ağustos 1908 (h.24 Receb 1326) tarihinde yapılan tensikatta Meclis-i Kebîr-i Maârif azalığından kadro dışı bırakılmış, ardından 29 Ağustos 1908 (1 Şaban 1326) tarihinde de Darülhayr-ı Âli Mektebi müdürlüğünden -bu görevi yürütmesi için gerekli olan bilgilere sahip olmaması gerekçe gösterilerek- azledilmiştir.⁶⁴

Sultan II. Abdülhamid taraftarlığı ile meşhur isimlerin azledilmekle kalmayarak tutuklanması veya sürgün edilmesi göz önüne alındığında İbrâhim Efendi'nin yalnızca görevlerinden azledilmesi iki tarafa da açıkça taraftar olmamasından kaynaklanmaktadır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin azalığından azledildiği Meclis-i Kebir-i Maârif kurumunun II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki durumuna bakıldığında üye sayısında ciddi oranda azalmaya gidildiği gözükmemektedir. 1904-1908 yılları arasında 42 üyeden meydana gelen kurumun üye sayısı 1909 yılında 5'e düşürülmüştür.⁶⁵ 1912 yılında yapılacak olan düzenlemelere kadar da eski önemini yitiren kurumun Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarının belirleyicisi olması *İttihad ve Terakki Cemiyeti* tarafından tasfiyesini hızlandırmıştır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin memuriyetten uzaklaştırılmasının en önemli sebebi şüphesiz bu kurumun son 7 yedi yılında aza olarak bulunmuş olmasıdır.

Yine de İttihadçılar açısından Haydarîzâde'nin durumunun net olmadığı kendisi hakkında yapılan sonraki işlemlerden anlaşılmaktadır. Nitekim bir müddet sonra Meşihat tarafından liyakati göz önüne alınarak 5 Eylül 1909 (19 Şaban 1327) tarihinde Diyarbekir Merkez Nâibliği'ne atanmışsa da görevine başlayamadan *Merkez Tensik Komisyonu* tarafından yerine başkası atanıp kendisine mazuliyet maaşı tahsis edilmesine karar verilmiştir.⁶⁶

Nâibliğe atanmış iken atamasının iptal edilmesinin sebebi olarak da nâib yetiştirmek için kurulmuş olan Mekteb-i Nüvvab'tan mezun olmaması gerekçe gösterilmiş, niyabete atanabilmesi için Mekteb-i Kudat'ta kurulacak bir *heyet-i*

⁶⁴ MŞH.SAİD.105.2.12/4.

⁶⁵ Ünal, s.15.

⁶⁶ MŞH.SAİD.105.2.12/4.

mümeyyize huzurunda sınava girmesine karar verilmiştir. 22 yaşından 30 yaşında kadar, 8 yıl boyunca fiilen nâiblik görevini yürütmüş olan Haydarîzâde İbrâhim Efendi haliyle bu duruma itiraz etmiştir. Nâibliğe atanmadan önce sınava girerek başarılı olduğunu, aldığı şهادetnamenin suretini de ileterek Merkez Tensik Komisyonu'na bildirmiştir. Tensikat sürecinde kendisine haksızlık yapıldığını, kanun ile bağlanan mazuliyet maaşını dahi alamadığını belirterek yaşadığı mağduriyetin giderilmesi için ilgili komisyona defalarca dilekçe göndermiştir.

İlgili komisyon nâib olabilmek için Mekteb-i Kudat diye de anılan Muallimhane-i Nüvvab'tan⁶⁷ mezun olunması gerektiğini yinelemekle beraber durumu Meşihat kurumuna havale etmiş, ilgili kurum da Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin daha önce yapılan sınavlardan başarılı olmak suretiyle nâiblik ve mahkeme başkanlığı yaptığını belirtmiş ancak Merkez Tensik Komisyonu'nun verdiği kararın aleyhinde bir karar verilemeyeceğini belirterek kendisinin mazuliyetinin devamına karar vermiştir. 1909 yılının ortalarından 1910 yılının ortalarına kadar karşılıklı çeşitli yazışmalar ile devam eden süreçten anlaşılan Haydarîzâde'nin yeniden bir memuriyete atanması Merkez Tensik Komisyonu'na engellenmiştir. Atamasının iptali ve yeniden görevlendirilmemesinin gerekçeleri dikkate alındığında kayda değer olmadıkları görülmektedir.

Meşihat kurumu en sonunda kendisinin almış olduğu şهادetnameleri ve hüsn-i hal mazbatalarını dikkate alarak “erbab-ı fazilet ve liyakat ve şayan-ı istihdam” olduğunu da vurgulayıp bir memuriyette istihdama layık olduğuna dair görüş bildirmiştir. 10 Temmuz 1910 (2 Recep 1328) tarihinde *Defter-i Hakânî Nezareti Umur-ı Şer'iyye Memuru* olarak atanmasına karar verilmiş, Haydarîzâde için iki yıl süren sancılı mazuliyet süreci bu tarihte sona ermiştir.⁶⁸

Memuriyet hayatı boyunca en uzun mazuliyeti, tensikat sonrası yaşadığı iki yıllık süreçtir. Bu süre zarfında bir yandan tekrar bir memuriyete atanabilmek için devamlı

⁶⁷ İlhami Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016.

⁶⁸ MŞH.SAİD.149.5.17;149.5.18;105.2.12/4;105.2.12/5;BOA.BEO.3384.253798;3427.256954;3465.2598.50.

resmi makamlara başvurular yapmış diğer yandan da resmi hal tercümesinde geçen ifade ile “ulum ve fûnun ile tezyin-i zat eylemiş” yani kendisini ilim ve fen noktasında geliştirmiştir.⁶⁹

1.2.8. Defter-i Hakânî Umur-ı Şer’iyye Memurluğu

Klasik dönemde *Defterhâne* olarak anılan Defter-i Hakânî Kurumu; has, zeamet, tımar, mülk vakıf gibi Osmanlı Devleti’ndeki arazi türlerinin tümünün tescil ve tayini işlemlerinin yapıldığı, ilgili defterlerin muhafaza edildiği ve arazi ile ilgili tüm ihtilafların çözümünün gerçekleştirildiği devlet dairesidir.⁷⁰ Tanzimat sonrası bürokrasinin birçok yerinde yaşanan değişimlerden arazi ve tapu işleri de nasibini almış, bu yönde birçok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeler Defter-i Hakânî kurumunu da eş zamanlı olarak etkilemiş ve kurum 23 Kasım 1871 tarihinde nezarete dönüştürülerek ve Defter-i Hakânî Nezareti adını almıştır. Nezarete dönüştükten sonra içerisinde birçok yeni daire ihdas edilmiş, taşra teşkilatı genişletilmiş ve memur sayısında büyük bir artış yaşanmıştır.⁷¹

Haydarîzâde İbrâhim Efendi’nin 1908 tensikatı sonrası mazuliyet döneminde tekrar memuriyete atanmak için yapmış olduğu talepler sonuç vermiş, 23 Ağustos 1908’den 10 Temmuz 1910 (h.2 Recep 1328) tarihine kadar mâzul olarak kalan İbrâhim Efendi bu tarihte Defter-i Hakânî Nezareti’nde Umur-ı Şer’iyye (şer’i işler) memuru olarak memuriyet hayatına geri dönmüştür.⁷² Darü’l-Hikmeti’l-İslamiye azalığına atanacağı 5 Ağustos 1918 tarihine kadar da bu görevini sürdürerek yaklaşık sekiz yıl boyunca görevine devam etmiştir. En uzun süreyle yürüttüğü görevi olan Defter-i Hakânî Umur-ı Şer’iyye memuriyeti esnasında ilk kez manzum eseri *Rû’ya* olmak üzere çeşitli kitapları yayınlanmış, *Sırat-ı Müstakim* ve *Tasavvuf* gibi dergilerde ilmi ve aktüel konulara dair yazmış olduğu makaleleri yayınlanmıştır.

⁶⁹ MŞH.SAİD.105.2.12/4. BOA.BEO.3465.259850; 3427.256954; 3384.253798.

⁷⁰ Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, *Defterhane’den Tapu ve Kadastro’ya*. Ankara: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, 2010, s.72.

⁷¹ Erhan Afyoncu, "Defterhane", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994. Yıldırım, Kadioğlu, s.182-183.

⁷² *1336 Devlet Salnamesi*, s.269.

1.2.9. Kadastro Mektebi Hukuk Kısmı Mecelle Muallimliği

Defter-i Hakânî Umur-ı Şer'îyye Memurluğu görevi devam ederken 30 Eylül 1911 (h.6 Şevval 1329) tarihinde kurulan Kadastro Mektebi'nin Hukuk Kısmına 1100 kuruş maaşla *Mecelle* muallimi olarak atanmıştır.⁷³ Defter-i Hakânî nezaretinde istihdam edilmek üzere kadastro memuru yetiştirmek için kurulan mektepteki mezkûr görevi ilk muallimliğidir. *Mecelle* muallimliği görevinin kendisine teslim edilmesi o güne kadar yapmış olduğu şer'i ve nizami mahkemelerdeki görevlerinden hâsıl olan tecrübesinin ve ilmî birikiminin bir neticesidir. Kadılık, mahkeme başkanlığı, savcı yardımcılığı ve mektep müdürlüğünden sonra müderrislik de yapmış ve son dönem Osmanlı ulemasının gelebileceği görevlerin neredeyse tümüne gelmiştir.

Okulun açılışında öğrencilere hitaben bir konuşma yapmıştır. *Tasavvuf* dergisinde de yayınlanan konuşmasına Allah'ın peygamberler göndererek insanlığa hitap etmesinin hikmetinden bahsederek başlamış, Hz. Muhammed'in ahirete irtihalinden sonra doğal bir netice olarak ortaya çıkan İslâmi ilimlerin sağlam temeller üzerine inşa edildiğine değinip Osmanlı Devleti'nin de bu konudaki hassasiyetini ve daima şer'i hükümleri esas alan yönetim anlayışını da zikrettikten sonra bu geleneğin kendi dönemindeki son büyük ürünlerinden olan *Mecelle-i Ahkâm- Adliye*'nin önemine işaret ederek konuşmasını sonlandırmıştır.⁷⁴

1.2.10. Mezâhîb-i İslamiye ve Turuk-ı Âliyye Muallimliği

Medresetü'l-Vâizîn'de *Mezâhîb-i İslamiye ve Turuk-ı Âliyye* dersi muallimliğine ise 23 Ekim 1916 (h.25 Zilhicce 1334) tarihinde atanmıştır.⁷⁵ Medresetü'l-Vaizin, 1918 yılında Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye kurulduktan sonra *Medresetü'l-l-Eimme ve'l-Hutabâ* isimli, liyakat sahibi, donanımlı, halkı irşat ile görevlendirilecek imam ve hatipler yetiştirme maksadıyla 1913 yılında kurulan eğitim kurumu ile birleştirilerek Medresetü'l-İrşâd ismiyle faaliyetine devam etmiştir. Medresetü'l-İrşâd'ın vaizlik

⁷³ MŞH.SAİD.105.2.13.

⁷⁴ *Tasavvuf*, S.28, 6 Ekim 1911, s.1.

⁷⁵ Kemal Beydilli, Mehmet İpşirli, "Haydarîzâde İbrâhim Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

şubesinin müfredatında yer alan Mezâhîb-i İslamiye ve Turuk-ı Âliyye dersinin muallimliğini de Haydarîzâde İbrâhim Efendi yapmıştır.

Şer'i ve nizami mahkemelerde görev yapmış olmasıyla hem İslâm hukuku hem de Modern hukuk alanlarında kazandığı tecrübeyi Kadastro Mektebi öğrencilerine aktardığı *Mecelle* muallimliği'nin ardından ikinci öğretmenlik görevi olan Mezâhîb-i İslamiye ve Turuk-ı Âliyye dersi muallimliğine getirilmesi İslâm mezhepleri ile tasavvuf ve tarikatlar konularındaki vukufiyetinin neticesidir. En önemli eseri olan *Mezahip ve Turuk-ı İslâmîye Tarihi*'ni de verdiği dersin notlarından derleyerek telif ettiği bilinmektedir.⁷⁶

1.2.11. Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye Azalığı

Dönemin şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi'nin ifadesine göre, kurulması 1916 yılından itibaren planlanan⁷⁷ fakat I. Dünya Savaşı'nın devam ediyor olması başta olmak üzere dönemin zor şartları sebebiyle ancak 1918 yılı başlarında kuruluş işlemlerine başlanabilen *Darü'l Hikmeti'l İslamiye* Osmanlı son döneminin tarihte eşine rastlanmayan çok yönlü bir dini müessesesidir.

Böyle bir kurumun ortaya çıkmasını sağlayan önemli sebeplerin başında İslâm dinine muhalif fikirlerin başta yazılı basın olmak üzere çeşitli mecralarda yayılmış ve kendine çok sayıda taraftar bulmuş olması gelmektedir. Bu fikir cereyanlarına ilmî sahada cevap verebilmek bu teşkilatın öncelikli amacı olarak belirlenmiştir. *Ceride-i İlmiye* mecmuası ve ülkenin birçok bölgesinde kurulan taşra teşkilatları kurumun çeşitli dini ihtiyaçlara cevap verebilme gayesinin araçları olmuştur.

Kuruluşu Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da yapılan uzun görüşmeler neticesinde 25 Şubat 1918 tarihinde kararlaştırılıp 5 Ağustos 1918 (h.27 Şevval 1336) tarihli irade-i seniyye ile resmileşmiş ve açılışıyla ilk toplantısı 12 Ağustos 1918

⁷⁶ Tuğba Yalçın Aydeniz, "Osmanlı'da İlk Vaiz Yüksek Okulu: Medresetü'l-Vâizîn", *Osmanlı İstanbulu Sempozyumu III Kitabı*, s.597-621; Adem Arıkan, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Mezhepleri Tarihi ve Yusuf Ziya Yörükân'ın Alana Katkıları", *Araştan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, C.11-12, (2011), s.83.

⁷⁷ Zekerîya Akman, "Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye Kurumu", Ankara Üniversitesi SBE, *Doktora Tezi*, Ağustos 2006, s.49.

tarihinde yapılmıştır.⁷⁸ Bir başkâtip ve dokuz aza ile kurulan Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye kurumunun kurucu azalarından biri de o dönem Defter-i Hakânî Nezaretindeki Umur-ı Şer'iyeye memurluğu görevinde bulunan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'dir.⁷⁹ Diğer azalar; Bedüzzaman Said Efendi, Muhammed Hamdi Efendi(Elmalılı), Arapkirli Hüseyin Avni, Bergamalı Cevdet Efendi, Şevketî Efendi, Şeyh Beşir Efendi, Şeyh Bedreddin Efendi ve Mustafa Tevfik Efendi'dir. Başkâtipliğe de o dönem Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi Türk Edebiyatı müderrisi olan Mehmed Âkif Bey getirilmiştir.⁸⁰

Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin kuruluşu ve azaları ile ilgili duyuru Meşihat makamının resmi dergisi olan *Ceride-i İlmiye*'nin 38. sayısında yayınlanmıştır. Aynı sayıda bu konuda liyâkat sahibi zevâtın tasavvufun esas ve gayelerinin tarîkat mensuplarına anlatılması amacıyla Meclis-i Meşâyih ve Şeyhülişlâm tarafından çeşitli tekke ve hankahlarda haftada birer saat vaaz görevi ile görevlendirildiği duyurulmuştur. Vaaz verecek olan ondokuz kişiden ikisi Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye azasından olup bu zâtlardan birisi de Haydarîzâde İbrâhim Efendi'dir. Yayınlanan listeye göre Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Hz. Sünbül-i Sinan Hankahı'nda her hafta Cuma günü Cuma namazı vaktinde vaaz vereceği ilan edilmiştir. Diğer isim ise Bergamalı Cevdet Efendi olup kendisi Nureddin Cerrahî Dergâhı'nda Pazartesi günleri öğle vaktinde vaaz ile görevlendirilmiştir.⁸¹

Tekke mensuplarına yönelik vaaz uygulamasının ne kadar devam ettiği ve umulan faydalara ulaşıp ulaşılamadığı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin bu görevi duyurunun yapıldığı tarih olan Eylül 1918 (h. Zilkâde 1336) ile Şeyhülişlâmlığa getirildiği 11 Kasım 1918 (h. 6 Safer 1337) tarihleri arasında geçen yaklaşık 2 ay boyunca yürütmüş olduğu anlaşılmaktadır. Tasavvuf'un esas ve maksatlarının konuya hâkim zatlar tarafından tarikat mensuplarına vaaz yoluyla anlatılması dönemin tartışma konularından biri olan tarikatlardaki "özden uzaklaşma" ve

⁷⁸ Akman, s.49.

⁷⁹ *Ceride-i İlmiye*, S. 38, Eylül 1918, s.1143.

⁸⁰ Akman, s.158. Sadık Albayrak, "Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

⁸¹ *Ceride-i İlmiye*, S. 38, Eylül 1918, s.1145.

“bozulma” tespitlerinin Meşihat kurumu tarafından da paylaşıldığını ve ıslah ve ihyâ yönünde çabaların mevcudiyetini açıkça göstermektedir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi’nin o dönem için herhangi bir tarıkata mensubiyeti bilinmemesine rağmen Tasavvufa ilgi duyduğu ve bu alanda belirli bir bilgi birikimine sahip olduğu *Tasavvuf* dergisinde yazmış olduğu makalelerden de anlaşılmaktadır. Vaizlik görevine layık görülmesi tasavvuf konusunda yetkin olduğunun Meşihat tarafından da malum olduğuna işaret etmektedir.

Haydarîzâde İbrâhim Efendi 5 Ağustos 1918 tarihinden şeyhülslâmlığa atandığı 11 Kasım 1918 tarihine kadar yaklaşık 3 ay boyunca Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye azalığı görevinde bulunmuştur. Bu süreçte kurum henüz oluşum aşamasında olduğundan, yapmış olduğu faaliyetler haftalık olarak gerçekleşen toplantılara katılmak ve vaizlik ile sınırlı kalmıştır. Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye azalarının görevleri arasında bulunan, ilmi eserlerin hazırlanması ve neşriyatı kapsamında düzenli olarak yazılan ve *Ceride-i İlmiye*’de yayınlanan makaleler ilk olarak İbrâhim Efendi’nin şeyhülslâm olarak atanması haberinin de yer aldığı *Ceride-i İlmiye*’nin 38. sayısında yayınlanmıştır. Dolayısıyla Haydarîzâde İbrâhim Efendi *Ceride-i İlmiye* için herhangi bir makale kaleme almamış fakat yine dergide duyurusu yapılan kurum ile ilgili birçok düzenlemenin altında şeyhülslâm olarak imzası yer almıştır. Kurumun etkinliğinin arttığı dönem kendisinin şeyhülslâmlık makamında bulunduğu tarihlere denk gelmektedir. Bu durumun en önemli sebebi kuruluşunda bulunduğu kurumun hedeflerini şeyhülslâmlık gibi kuvvetli bir icra makamında iken de paylaşıyor olmasıdır. Şeyhülslâm olarak atanması ile de aza olarak yerine eski Tokat Mebusu, Damat Ferid Paşa Hükümetleri’nde şeyhülslâmlık yapacak olan Mustafa Sabri Efendi atanmıştır.⁸²

1.2.11.1.Kenan Rifai’ye İntisap Etmesi

Yazmış olduğu makalelerin birçoğunda ele aldığı konulardan ve Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye azalığı döneminde tekke mensuplarına yönelik tasavvufun esas ve gayeleri ile ilgili vaaz vazifesinden de anlaşılabacağı üzere Haydarîzâde İbrâhim Efendi

⁸² *Ceride-i İlmiye*, S. 41, Aralık 1918, s.1197.

tasavvufa ilgili ve bu alanda donanımlı bir zâttır. Birçok kaynağa göre ise İstanbul'da mukim, dönemin Rufai şeyhlerinden Kenan Rifai'nin müridlerindendir.⁸³ Konuyla ilgili en ciddi kaynak Kenan Rifai'nin sohbetlerinden tutulan notların neşredilmesiyle oluşan “*Sohbetler*” isimli eserdir. Tarihi belli olmamakla beraber eserde Samiha Ayverdi'nin Kenan Rifai'den naklettiği bir hatıraya göre; Şeyhülislâm Haydarîzade İbrahim Efendi Kenan Rifâi'nin müridi olduğu zaman kendisine itiraz edenler olmuş, Esad Efendi⁸⁴ gibi Şeyh ailesinden gelen bir zât dururken sivil⁸⁵ bir zâta tâbi olması eleştirilmiştir. Eleştiriler karşısında Haydarîzâde: “Evet mevkim dolayısıyla bütün şeyhler gelip ubudiyet arz ederler. Ben ise Hazret-i Ken'ân'a ubudiyet arz eylemeye gidiyorum. Çünkü birçok şeyhlerin bilgisi ve ilmi bende de var. Fakat bu zâtın beni cezbeden ruhaniyeti, o ayrı bir mesele” şeklinde cevap vermiştir.⁸⁶ Aynı eserde nakledilen bir başka anıya göre; Kenan Rifâi'nin de bulunduğu bir meclise uzun yıllardır Bağdat'ta olduğu bilinen Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin vefât haberi ulaşır. Meclisten bir kişi “Nice zamandır ayrılıkta idi. Şimdi Hakk'a kavuştu. Ama işte gidene de acınıyor” der ve bunun üzerine Kenan Rifai: “Aslı neresi ise ona kavuştu.. Koca Sultan!” diyerek cevap vermiştir.⁸⁷

Tam tarihi bilinmemekle birlikte Haydarîzade İbrahim Efendi'nin Kenan Rifai'ye şeyhülislam iken tâbî olduğu anlaşılmaktadır. Tarikattaki konumunun ise dervişlikten ileri olmadığı tahmin edilmektedir. Bunun sebebinin intisabın Mütareke Dönemi gibi buhranlı bir zamanda gerçekleşmesi, Haydarîzâde'nin bulunduğu makamdan dolayı meşguliyeti ve şeyhülislâmlık sonrası Bağdat'a göçmesiyle Kenan Rifai ile olan irtibatının kopması olduğu düşünülmektedir.

⁸³ Mustafa Tahralı, “Kenan Rifâi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002; Semih Ceyhan, “Kenan Rifai Müntesibi Osmanlı Şeyhülislamı”, *Rahmet Kapısı Uluslararası Kenan Rifâi Sempozyumu*, İstanbul, 29-31 Mayıs 2015, s. 68-81.

⁸⁴ Dönemin Kelâmî Dergâhı Postnişini Esad Erbilî Efendi.

⁸⁵ Burada “sivil şeyh” ile kastedilen şeyhliğin babadan oğula intikal etmemesi yahut aynı aile içerisinde gelmemesidir.

⁸⁶ Kenan Rifai, *Sohbetler 1*, İstanbul: Hülbe Yayınları, 1991, s.194; Samiha Ayverdi, Nezihe Araz, Safiye Erol, Sofi Huri, *Ken'an Rifâi ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2017, s.114.

⁸⁷ Kenan Rifai, *Sohbetler*, s.340.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEYHÜLİSLÂMLIĞI

31 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Savaşı resmen sona ermiş ve Osmanlı tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi bu önemli dönemin hemen başında, Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından yalnızca 12 gün sonra, 11 Kasım 1918 tarihinde Osmanlı Devleti’nin 126. Şeyhülislâmı olarak bu makama getirilmiş, ardından yapılan iki kabine değişikliğinde de koltuğunu koruyarak ilk etapta 3 Mart 1919 tarihine kadar bu makamda kalmıştır.⁸⁸ Bu tarihten 2 Ekim 1919 tarihine kadar geçen sürede ilerideki bölümlerde daha detaylı değinilecek olan şeyhülislâmlık haricinde de önemli devlet görevlerinde bulunmuş ve resmi bir görevde bulunmadığı zamanlarda dahi daima dönemin siyasi meseleleri ile alakadar olmuştur.

2 Ekim 1919 tarihinde tekrar döndüğü şeyhülislâmlık görevine yine bir kabine değişikliğinde makamında kalarak 2 Nisan 1920 tarihine kadar kesintisiz devam etmiş⁸⁹, Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesinden yavaş yavaş çekilmekte olduğu mühim bir dönemde kabine değişiklikleriyle toplamda 5 kez bu makama layık görülen ilk ve tek kişi olmuştur.⁹⁰

Şeyhülislâmlık makamında bulunma süresi toplamda 9 ay 20 gün olan Haydarîzâde İbrâhim Efendi’nin Mütareke Dönemi’nde üstlendiği diğer görevleri de göz önüne alındığında bu dönemin neredeyse başından sonuna kadar olayların merkezi konumundaki başkent İstanbul’da bulunmuş, son derece önemli sayısız hadiseye doğrudan ve dolaylı olarak müdahil olmuş ve döneme yön veren önemli isimlerle

⁸⁸ Nuray Ertürk Keskin ve Diğerleri, *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928 C.1*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayın, 2012, s.19; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I Cilt*, Ankara: Öğretmen Dünyası, 1986. s.33, 34.

⁸⁹ Nuray Ertürk Keskin, s.204.

⁹⁰ Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislâmlığa birden çok kez getirilmenin ilk örneği 1591’de Şeyhülislâmlığa ikinci kez getirilen Bostanzâde Nuri Efendi’dir. Bu makama dört kez getirilen 4 isim vardır. Haydarîzâde 5 kez atanan tek isimdir. II. Meşrutiyet’ten sonra Şeyhülislâmlar kabine üyesi sayıldığından kabine değişiklikleri de yeni bir atama olarak kabul edilmiştir. (Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, C., S.2 (Haziran 1401), s.39-68.)

beraber ülkenin içerisinde bulunduğu zor durumlardan kurtulabilmesi için çaba sarf etmiştir.

Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye azalığı görevine atanmasının üzerinden yaklaşık 2 buçuk ay geçmişken 11 Kasım 1918 (6 Safer 1337) tarihinde kurulan Tevfik Paşa Hükümeti'ne Şeyhülislâm olarak atanmıştır.⁹¹ Bu tarihten 14 Ocak 1919 tarihine kadar iktidarda kalan hükümette görevine devam ederken 14 Ocak 1919 (h.11 Rebiülahir 1337) tarihinde Tevfik Paşa tarafından yapılan kabine değişikliği ve neticesinde kurulan yeni hükümette makamını korumuştur.⁹² Sadrazam Tevfik Paşa 24 Şubat 1919 (h.27 Cemaziyülevvel 1337) tarihinde bir kez daha kabine değişikliğine gitmiş ve Haydarîzâde İbrâhim Efendi yeni kurulan üçüncü Tevfik Paşa hükümetinde de şeyhülislâmlık görevine devam etmiştir. Bu hükümetin ömrü bir hafta sürmüş ve 3 Mart 1919 (h.30 Cemaziyülevvel 1337) tarihinde Tevfik Paşa'nın istifası üzerine yeni hükümeti kurma görevi Damat Ferit Paşa'ya verilmiştir.⁹³

Haydarîzâde İbrâhim Efendi 24 Mayıs 1919 (h.23 Şaban 1337) tarihinde kurulan II. Damat Ferit Paşa Hükümetinde Heyet-i Vükela'ya sandalyesiz bakan olarak atanmıştır.⁹⁴ 2 Ekim 1919 (h.6 Muharrem 1338) tarihinde kurulan Ali Rıza Paşa Hükümetinde tekrar şeyhülislâmlık makamına getirilmiş⁹⁵ ve bu görevdeyken kendisine birinci dereceden Mecîdî nişanı takdim edilmiştir.⁹⁶ 3 Mart 1920 (h.12 Cemâziyelaahir 1338) tarihinde hükümetin istifasıyla bu görevi de sona ermiştir.⁹⁷ 8 Mart 1920 (h.15 Cemâziyelaahir 1338) tarihine gelindiğindeyse son kez Salih Hulûsi Paşa Hükümeti'nin

⁹¹ Nuray Ertürk Keskin, s.18; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s.33,34.

⁹² BOA.İ.DUİT.9/51. Nuray Ertürk Keskin, s.19; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s.148; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s.99, 100.

⁹³ Nuray Ertürk Keskin, s.19; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1*, s.172.

⁹⁴ BOA.İ.DUİT.9/65; BEO.4575.343104; Nuray Ertürk Keskin, s.21; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s.265, 266.

⁹⁵ BOA.İ.DUİT.9/83. *Ceride-i İlmiye*, S. 49, Eylül 1919, s.1563; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, s.133, 134; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 2*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992 s.10; İnal, s.2111; Selçuk Duman, "Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.2(2002), s. 341-358; Nuray Ertürk Keskin, s.22; Türkgeldi, s.249.

⁹⁶ BOA; MV.261/5;İ.DUİT.7/96; BEO.4613.345935.

⁹⁷ Nuray Ertürk Keskin, s.202; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s.356.

şeyhülislâmı olarak atanmış,⁹⁸ bu görevi de 2 Nisan 1920 tarihinde hükümetin istifasıyla son bulmuştur.⁹⁹ Meşihatta bulunma süresi toplamda 9 ay 20 gündür.

Tablo 1. Şeyhülislamlık Yaptığı Hükümetler ve Tarihleri

Şeyhülislamlıkları	Başlangıç Tarihi	Bitiş Tarihi	Süre
I.Tevfik Paşa Hükümeti'nde	11 Kasım 1918	12 Ocak 1919	2 Ay 1 Gün
II.Tevfik Paşa Hükümeti'nde	14 Ocak 1919	24 Şubat 1919	1 Ay 10 Gün
III.Tevfik Paşa Hükümeti'nde	24 Şubat 1919	3 Mart 1919	8 Gün
Ali Rıza Paşa Hükümeti'nde	2 Ekim 1919	3 Mart 1920	5 Ay 1 Gün
Salih Paşa Hükümeti'nde	8 Mart 1920	2 Nisan 1920	26 Gün

2.1. Şeyhülislâmlığa Getirilişi ve Devletin Genel Durumu

Ülke yönetiminde doğrudan veya dolaylı olarak yaklaşık 10 yıl boyunca söz sahibi olmuş olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin sadrazamı Talat Paşa 8 Ekim 1918 tarihinde görevinden istifa etmiştir.¹⁰⁰ Sultan VI. Mehmed Vahdettin tarafından Talat

⁹⁸ BOA.İ.DUİT.9/92.

⁹⁹ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* I, s.366; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* 2, s.381; İnal, s.2123; Neslihan Bolat Bozaslan, “Yirmi Sekiz Günlük İktidar: Salih Paşa Hükümeti(8 Mart 1920-4 Nisan 1920)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol. XVI No.I (2017), s.129-135; Nuray Ertürk Keskin, s.204.

¹⁰⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi Cilt 4*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972, s.448.

Paşa'nın yerine hükümeti kurmakla görevlendirilen dönemin Londra Sefiri Tevfik Paşa, Talat Paşa tarafından kabineye alınması şart koşulan İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarını hükümete dâhil etmeyi kabul etmemiş, neticede sadrazamlıktan vazgeçmiştir. İttihadçılara karşı daha ılımlı olduğu bilinen Ahmet İzzet Paşa'ya verilen hükümeti kurma görevi neticesinde İttihad ve Terakki ağırlıklı hükümet 14 Ekim 1918'de kurulmuştur. 30 Ekim 1918 tarihine gelindiğinde Mondros Mütarekesi Bahriye Nazırı Rauf Bey(Orbay), Hariciye müsteşarı Reşad Hikmet Bey ve Erkânıharp Kaymakamı Sâdullah Bey'in temsil ettiği heyet tarafından imzalanmıştır. Mondros Mütarekesi ile beraber ülkedeki genel vaziyetin de kötüleşmesiyle 3 Kasım 1918 tarihinde Enver, Talat ve Cemal Paşa'lar kaçarak ülkeyi terk etmişlerdir.¹⁰¹

Yaşanan mağlubiyetin sorumlusu olarak görülen İttihad ve Terakki'nin üst kadrosunun yargılanmadan ülkeden kaçmasına Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin müsaade ettiği fikri kamuoyunun hükümete karşı sert bir tavır almasına sebep olmuş, akabinde Ahmet İzzet Paşa kabinesi 8 Kasım 1918'de istifa etmek zorunda kalmıştır.¹⁰² Bu istifa üzerine Tevfik Paşa, Padişah tarafından bir kez daha hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Bu defa ılımlı bir geçiş kabinesi olarak tanımlanan ve "Padişah Kabinesi" olarak isimlendirilen kabine kurulmuştur. 11 Kasım 1918 tarihinde kurulan kabinede şeyhülislâmlık makamına o dönem Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye azalığı görevinde bulunan Haydarîzâde İbrâhim Efendi layık görülmüştür.

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin şeyhülislâmlığa nasıl atandığı dönemin mabeyn başkâtibi Ali Fuad Türkgeldi'nin hatıratında anlatılmaktadır.¹⁰³ Sadrazamlığa getirilen Tevfik Paşa'nın oldukça yaşlı olması şeyhülislâmlık makamına kimin getirileceği konusunda sorun yaşanmasına sebep olmuştur. Tevfik Paşa, Meşihat makamına ilk

¹⁰¹ Danişmend, s.448-451.

¹⁰² Türkgeldi, s.162-163.

¹⁰³ Türkgeldi, s. 163; Ali Fuat Türkgeldi Haydarîzâde İbrahim Efendi için "Müşarünileyh henüz meşihatı ihraz edecek derecede irtika etmemiş olduğu gibi esasen fukahâdan da değil ise de kadîm bir hânedan-ı ilme mensub olup edebiyat-ı şarkiyyeye ve İslâm tarihine vâkıf ve cerbeze-i lisana malik idi" demektedir. İlk şeyhülislâmlığı için tecrübesiz olarak görülmesi olağandır, zamanla rüşdünü isbat ederek toplamda 5 kez bu makama layık görülmüştür. İbrâhim Efendi için "esasen fukahâdan değildir" diyerek Kazaskerlik yapmamış olmasını kastetmesi muhtemeldir çünkü Haydarîzâde uzun süre naiblik yapmış olduğundan fukahâdan sayılması gerekmektedir.

olarak eski Mısır Kadısı Yahya Reşid Efendi'yi önermiş fakat daha sonra adı geçen zatın iki sene evvel vefat etmiş olduğu öğrenilmiştir. Bir kaç adayın daha ismi zikredilse de bir süre boyunca uygun isim bulunamamıştır. Bunun üzerine Bulgaristan (Sofya) Komiseri Refik Bey'in önerisi ile o dönem Darü'l-Hikmeti'il-İslamiye azalığında bulunan Haydarîzâde İbrâhim Efendi şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir.¹⁰⁴

Kabine, İzzet Paşa kabinesine nazaran İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin etkisinin kırıldığı fakat tam olarak da İttihad ve Terakki karşıtı olarak adlandırılmayacak ılımlı bir geçiş kabinesi olarak kabul edilmektedir. Talat Paşa ve İzzet Paşa kabinelerinde Mâliye Nazırlığı yapmış olan İttihad ve Terakki mensubu Cavid Bey hatıratında Tevfik Paşa kabinesini yorumlarken Mâliye Nazırı Abdurrahman ve Evkaf Nazırı İzzet Beylere "intikam adamı" Haydarîzâde İbrâhim Efendi'ye de "irtikabiyle mâruf" demektedir.¹⁰⁵ Haydarîzâde'nin Cide Bidayet Mahkemesi Müddeiumumi muavini iken rüşvet ile suçlandığı fakat aklanıldığı malumdur. Resmi olarak aklanmasına ve olayın üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen bu olayla anılmış olması rüşvet meselesinin rakipleri tarafından aleyhinde bir koz olarak kullanıldığını göstermektedir. Yine de Cavid Bey'in bu sözleri, kendisinin kuruluşundan itibaren İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenlerinden olmasından kaynaklanan cemiyet taraftarlığının¹⁰⁶ etkisiyle ve Haydarîzâde İbrâhim Efendi'yi yeterince tanımamasından dolayı söylemiş olması muhtemeldir. Nitekim Haydarîzâde'nin İttihad ve Terakki'ye karşı mutedil bir noktada bulunduğu görülmekte ve yanlı veya muhalif olduğuna dair bir kanıt bulunmamaktadır. İttihad ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen İzzet Paşa nezdindeki muteber konumu da bunu açıkça göstermektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Türkgeldi, s. 163; BOA.HSD.AFT.6.76.0; *Ceride-i İlmiye*, S.40, Kasım 1918, s.1176; Danişmend, s.454. Selçuk Ural, "Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Mebusan Meclisi'ndeki Yankıları", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1 Bahar (2008), s. 217-236; İnal, s.1717. Bulgaristan komiseri Refik Bey ile Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin tanışıklığı hakkında herhangi bir malumata ulaşılamamıştır.

¹⁰⁵ Osman Selim Kocahanoğlu (hızl.), *Maliye Nazırı Cavid Bey, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, İstanbul: Temel Yayınları, 2000, s.60; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1*, s.78; İnal, s.1721.

¹⁰⁶ Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008, s.32; Polat Tunçer, *İttihatçı Cavid Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s.5-11.

¹⁰⁷ Furgaç, s.65-66.

Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi ile Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey arasında detayları bilinmeyen bir tartışma yaşanmış ve bunun neticesinde Mustafa Arif Bey 1 Ocak 1919 tarihinde nâzırlıktan istifa etmiştir.¹⁰⁸ Bu olay üzerine de Sadrazam Tevfik Paşa 12 Ocak 1919 tarihinde Sultan VI. Mehmed Vahdettin'in huzuruna çıkarak istifasını sunmuş ertesi gün Saray'a daha yakın olduğu kabul edilen bir kabine listesiyle hükümetini kurarak görevine devam etmiştir.¹⁰⁹

2.2. Meclis-i Vükela'ya Bakan Olarak Atanması

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi kamuoyunda büyük bir tepki ile karşılanmıştır.¹¹⁰ Mondros Mütarekesi'nin ardından oluşan direniş bilinci bu işgalin ardından kuvâ-yi milliye örgütlenmesine dönüşmeye başlamıştır. Ardından 19 Mayıs 1919 tarihinde ikinci Damat Ferit Paşa Hükümeti kurulmuştur.¹¹¹ Dört gün sonra, 23 Mayıs 1919 tarihinde meşhur Sultanahmet mitinglerinin ilki dönemin gazetelerinde zikredilen rakama göre yüz bini aşkın vatandaşın katılımıyla gerçekleşmiş, İzmir'in işgalinin kabul edilemeyeceği dünya kamuoyuna haykırılmıştır.¹¹²

Bu ortamda İngilizlere meyilli olduğu bilindiği için kamuoyu desteğinden mahrum kalan Damat Ferit Paşa ve hükümeti sabık Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi ile beraber halk tarafından benimsenen Tevfik Paşa ve İzzet Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi, Abuk Ahmet Paşa ve Çürüksulu Mahmut Paşa gibi birçok ismi sandalyesiz bakan olarak Meclis-i Vükela'ya atamış¹¹³ ve bu suretle halkın desteğini kazanmak istemiştir.¹¹⁴

Olayın tanıklarından Ahmet İzzet Paşa *Feryadım* isimli hatıratında Vükela Meclisi'nin bir oldubitti şeklinde kurulduğunu, aslında kendisinin ve heyetteki bazı

¹⁰⁸ Kocahanoğlu, s.97.

¹⁰⁹ Nuray Ertürk Keskin, s.18; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1*, s.145.

¹¹⁰ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1*, s.265-274.

¹¹¹ Nuray Ertürk Keskin, s.22.

¹¹² *İkdam*, S.8005, 23 Mayıs 1919, s.1.

¹¹³ BOA.İ.DUİT.9/65; BEO.4575.343104

¹¹⁴ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1*, s.301; Nuray Ertürk Keskin, s.21, 98; İnal, s.2041.

isimlerin bu heyette yer almak istemediklerini belirtmektedir. Örneğin; Çürüksulu Mahmut Paşa'nın kasten Ali Rıza Bey ile bir anlaşmazlık çıkartarak sert bir şekilde meclisi terk edip istifa ettiğini söylemekte, kendisinin mizaç ve makamının böyle bir bahane çıkartarak meclisten ayrılmaya uygun olmadığını belirtmektedir. Vükela heyetindeki isimlerin çoğunluğu ile hukukunun eskiye dayandığını belirttikten sonra Haydarîzâde İbrâhim Efendi'den bahsederken “ve gerçi aramızda eskiye dayanan bir tanışıklık yoksa da, erdem ve kültürü ile gerçekten gözleri ve gönülleri dolduran Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin konuşmaları teselli verici oluyordu”¹¹⁵ ifadelerini kullanmaktadır.

İlk şeyhülislâmlığına Ahmet İzzet Paşa'nın kurmuş olduğu kısa süreli hükümetten sonra 11 Kasım 1918 tarihinde kurulan Tevfik Paşa hükümetinde getirilen ve o vakte kadar kamuoyu ve devlet ricali nezdinde pek tanınmayan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin, 24 Mayıs 1919 tarihine gelindiğinde 6 ay gibi kısa bir sürede kendisi ile yakın bir tanışıklığı olmayan, hatta İttihatçılara yakınlığı ile bilindiği için fikri sahada ayrı düşmüş olmaları muhtemel olan Ahmet İzzet Paşa tarafından “erdem ve kültürü ile gerçekten gözleri ve gönülleri dolduran Haydarîzâde İbrâhim Efendi” diye anılması onun kendi döneminin ünlü devlet adamları arasındaki yerini anlamada bize önemli bir fikir sunmaktadır.

Ayrıca, İsmet Paşa (İnönü)'nin şahsi günlüğünde Haydarîzâde'nin Meclis-i Vükela'da sandalyesiz bakan olarak görev aldığı günlere ait bir bilgi mevcuttur. İsmet Paşa 6 Haziran 1919 günü İzzet Paşa'nın konağına gitmiş ve Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin de orada bulunduğunu görmüştür. Daha sonra İbrâhim Efendi ile birlikte Beşiktaş Sarayı'na gittiğini ve vükela toplantısına şahit olduğunu da günlüğüne not etmiştir.¹¹⁶

¹¹⁵ Furgaç, s.65-66.

¹¹⁶ İsmet Paşa (İnönü) 1919 yılından 1974 yılına kadar şahsi defterlerinde çeşitli günlerde önemli gördüğü olaylara dair kısa notlar tutmuştur. İlgili defterler vefatından sonra bulunup Ahmet Demirel tarafından yayına hazırlanmış ve *Defterler* ismiyle 2 Cilt olarak yayınlanmıştır. Eserin 1. cildinde 6 Haziran 1919 günü kaydedilen notta Haydarîzâde ile ilgili ifadeler yer almıştır. (İsmet İnönü, *Defterler I. Cilt*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s.13)

2.3. Kürdistan Meselesine Karşı Oluşturulan Heyete Başkanlık Etmesi

İngiliz siyasi temsilcilerinin Van, Bitlis, Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde Kürtleri Osmanlı Devleti'nden ayrılarak yeni bir ulus-devlet kurmaları yönünde kışkırttığına yönelik bilgiler hükümetin gündemindeydi. Bununla beraber Kürt Teali Cemiyeti'nin ayrı bir Kürt ulus-devleti kurma yönündeki faaliyetlerinin engellenmesi adına yöre ahalisinin aydınlatılması için özel bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştı.¹¹⁷ Hükümetin kararıyla ilgili amaçlara yönelik 18 Haziran 1919 tarihinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Abuk Ahmet Paşa ve Avni Paşa'dan oluşan bir heyet kuruldu.¹¹⁸

Bu heyet 10 Temmuz 1919 tarihinde Seyyid Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan, Mevlanzâde Rıfat, Yüzbaşı Emin Bey ve Binbaşı Avni Bey'lerden oluşan Kürt Teali Cemiyeti'nin ileri gelenleriyle Bâbîâlî'de özel bir görüşme gerçekleştirmiştir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin başını çektiği hükümet temsilcileri Kürt Teali Cemiyeti heyetini Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız bir Kürt devleti kurma niyetinde olmakla suçlamış, Kürt Teali Cemiyeti temsilcileri ise sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin Doğu Anadolu'da devlet kurabileceklerine yönelik söz verdiğini öne sürmüştür. Haydarîzâde İbrâhim Efendi söz alarak Damat Ferit Paşa'nın bu sözleri söylediği yönündeki iddiayı bir ölçüde kabul etmiş fakat bu sözlerin düzeltilmesi için kendisinin yurda dönmesini beklediklerini söylemiştir. Kürt Teali heyeti Osmanlı içerisinde kalmak şartıyla Kürdistan'a özerklik verilmesini ve bu özerkliğin uygulanması için gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir. Resmi bir anlaşma yapılmasa da toplantı neticesinde Kürdistan bölgesine Kürt vali atanıp Kürt memurların görevlendirilmesi suretiyle bir çeşit özerklik verilebileceği hususunda görüş birliğine varılmıştır.¹¹⁹

¹¹⁷ Zeynep Karadiş, "II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşmasına kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyetinin faaliyetleri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans tezi*, Ankara 2007, s.126; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1*, s.383.

¹¹⁸ BOA.MV.00216/39; BEO.4579.343409 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1*, s.384.

¹¹⁹ 5 Ağustos 1919; Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, İstanbul: Doz Yayınları 1992, s.82; FO 371/4192, Belge No: 112204, Zeynep Çamsoy, "Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Yüksek Lisans tezi*, Ankara 2007, s.163;

2.4. Anglikan Kilisesi'nin Soruları

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin şeyhülslâmlığı esnasında yaşanan kayda değer olaylardan biri de *Anglikan Kilisesi* tarafından yöneltilen İslâmiyet ile ilgili dört soru meselesidir. İngiltere'nin resmi dini kurumu olan Anglikan Kilisesi'ne bağlı Külliyyat-ı Edyan Cemiyeti'nde bir kütüphane kurulmuş ve burada İslâm dinini anlatan bir eser bulundurulması istenmiştir. Yazı işleri müdürü Arthur Bouthwood bu amaçla İslamiyet ile ilgili dört adet soru hazırlamış ve Anglikan Kilise'si aracılığıyla Osmanlı Devleti'nden cevap talep etmiştir. Sorular cevaplandırılması için Meşihata yönlendirilmiştir.¹²⁰

Soruların tam olarak hangi tarihte Meşihat makamına ulaştığı bilinmemekle beraber¹²¹ Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin ilk şeyhülslâmlığı'nın ortalarına tekabül eden 1919 yılının ilk aylarında olduğu tahmin edilmektedir. Şeyhülslâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi soruları kendisinin de bu makama atanmadan evvel azaları arasında bulunduğu Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye kurumuna havale etmiştir. Sorular; “Hz. Muhammed'in dini nedir? İslâm nedir? Bu din fikir ve hayata ne veriyor? Bu din zamanımızın çeşitli sıkıntılarını nasıl tedavi ediyor? Dünyayı gerek daha iyi, gerek daha kötü biçimde çeviren siyasi ve manevi güçlere ne diyor?” şeklindedir.¹²² Anglikan Kilisesi tarafından gönderilen mektupta sorulan sorulara detaylı cevaplar verilmesi talep edilmiş, cevaplardan oluşacak eserin otuz bin kelimeden oluşmasını istedikleri dahi

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de siyasal partiler C.2*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s.192; Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916 -1920)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.195-205; Suat Zeyrek, “Millî Mücadele Sürecinde Türk-İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu”, *Türkiyat Mecmuası*, C.23 Bahar (2013), s.111-140; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, s.537,538.

¹²⁰ Zekeriya Akman, “Anglikan Kilisesi'nin Meşihat Kurumuna Soruları Ve Bunlara Verilen Cevaplar”, *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C.6, S.11 (2013), s. 358.

¹²¹ TDV İslâm Ansiklopesinde *Anglikan Kilisesine Cevap* isimli Mısırlı Âlim Abdülaziz Çaviş'in ilgili sorulara verdiği cevapları haiz eserini anlatan ansiklopedi maddesinde soruların 1916 yılında İngiltere'den Meşihat makamına gönderildiği yazılmıştır fakat bu tarihte olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. (M. Süreyya Şahin, “Anglikan Kilisesine Cevap”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.) Mezkûr tarihte Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye kurumunun henüz kurulmamış olması ve Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin henüz Şeyhülslâmlık makamında olmaması da ilgili tarihin doğru olmadığını gösteren diğer bilgilerdir.

¹²² Akman, *Anglikan Kilisesi*, s. 360,361.

belirtmiştir. Arthur Bouthwood aynı konuyla ilgili ikinci bir mektubunda cevabın elli bin kelimeye kadar da çıkabileceğini iletmıştır.¹²³

Sorular yöneltildiği dönemde kamuoyunu fazlasıyla meşgul etmiş, nitelikli bir eser ortaya koyulabilmesi Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye kurumu tarafından bir çalışma başlatılmıştır. Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'de yapılan altı toplantının gündemini mezkûr sorular oluşturmuştur. Titiz bir çalışmanın yürütülmesi cevabın gecikmesine sebep olmuş, bu durum çeşitli yayın organlarında eleştiri konusu haline gelmiştir. Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'de ilk olarak bazı üyeler tarafından ayrı ayrı risâleler sunulması kararlaştırılmıştır. Sunulan risâleler arasından İzmirli İsmail Hakkı Bey'in hazırladığı risâle kabul edilmiş, diğer azaların çalışmalarının da boşa gitmemesi için çeşitli bahislerde onlardan da faydalanılmıştır. Bu faaliyet için özel bir komisyon oluşturulmuş ve son şekli verildikten sonra eser meşihat kurumuna sunulmuştur.¹²⁴

Eser, son halini aldığı sıralarda ülkenin içinde bulunduğu zor şartlar sebebiyle ne Anglikan Kilisesi'ne gönderilebilmiş ne de basılabilmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti görevine getirilen Mehmet Vehbi Efendi meseleyi gündeme getirerek bu سوالin cevapsız bırakılmasının İslâmiyet'in şanına yakışmadığını söylemiş, eserin son halinin İstanbul'dan Ankara'ya getirtilerek az bir değişiklikle basılmasını sağlamıştır. İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından hazırlanıp Darü'l Hikmeti'l-İslamiye azaları tarafından katkılar sağlanan eser *el Cevabu's-Sedid fi Beyân-i Dini't-Tevhid* ismi altında 1339/1920 yılında Ankara Ali Şükrü Matbaası tarafından neşredilmiştir.¹²⁵ İzmirli İsmail Hakkı'nın haricinde ilgili sorulara cevap verenler; *el-Ecvibe Fi'l-islâm An Es'ileti'l Ancilikiyye* isimli eseriyle Abdülaziz Çaviş ve *Hakikat-ı İslâm* isimli eseriyle Milaslı İsmail Hakkı'dır.

¹²³ Akman, *Anglikan Kilisesi*, s.357.

¹²⁴ Mehmet Bulut, "Şer'iyye Vekâletinin Dini Yayın Hizmetleri", *Diyanet İlmi Dergi*, C.30, S.1, s.3-16; Ali Birinci, "Siyaset Meydanında Bir Dersiam: Hoca Ahmed Rasim Avni Efendi'nin Serencamı", *İstanbul Araştırmaları*, Vol.3, (Güz 1997), s.178-179.

¹²⁵ Akman, *Anglikan Kilisesi*, s.363.

Dönemin Darü'l Hikmeti'l-İslamiye azalarından Bediüzzaman Said Nursi'de 1926 ve 1934 yılları arasında Barla'da yazıldığı bilinen¹²⁶ *Mektubat* ve *Sözler* isimli eserlerinde konuya değinmiştir. *Mektubat*'ta neden cevap vermediğini ve verilmemesi gerektiği anlatmış, *Sözler*'de ise yine aynı konudan bahsederek İngilizleri muhatap almadan gereken cevapları yıllar sonra da olsa kısaca vermiştir.¹²⁷ İstanbul'un işgal altında olduğu günlerde işgalci İngiliz devletinin resmi dini dairesi olan Anglikan Kilisesi'nden altı suale¹²⁸ altı yüz kelime ile cevap istenmesine şu şekilde karşılık verdiğini belirtmektedir; "Ben dedim: 'Altı yüz kelime ile değil, altı kelime ile de değil, hatta bir kelime ile dahi değil, belki bir tükürük ile cevap veriyorum. Çünkü o devlet, işte görüyorsunuz, ayağını boğazımıza bastığı dakikada, onun papazı, mağrurane üstümüzde sual sormasına karşı, yüzüne tükürmek lazım. Tükürün o ehl-i zulmün o merhametsiz yüzüne!' demiştim."¹²⁹

Said Nursi'nin Mütareke döneminde İngilizlere karşı verdiği mücadele ve devamında Anadolu hareketine olan desteği bilinmektedir. Anglikan Kilisesi'nden gelen soruları muhteva açısından değerlendirmekten ziyade sorulduğu zamanın siyasi durumu açısından değerlendirmiş ve işgalci bir devletin resmi dini otoritesinden gelen soruları mağrurane olarak nitelendirerek cevap verilmemesi gerektiğini sert bir üslupla açıklamıştır. Olayın üzerinden yaklaşık altı yıl geçtikten sonra da kısa ve öz cevaplarla meseleyi noktalamıştır.

2.5. Sultan VI. Mehmed Vahdettin ile İlişkisi

3 Temmuz 1918 günü Sultan V. Mehmed Reşad'ın vefat etmesi ile tahta çıkan Sultan VI. Mehmed Vahdettin Osmanlı Devleti'nin 36. ve son padişahıdır. Haydarîzâde İbrahim Efendi 11 Kasım 1918 tarihinde Sultan VI. Mehmed Vahdettin'in irade-i seniyyesi ile şeyhülislâmlık makamına getirilmiş ve bu görevde bulunduğu süre zarfında da tahta başka bir zat geçmemiştir. Makamları gereği birçok kez bir araya gelmiş olan bu

¹²⁶ Said Nursi, *Sözler*, İstanbul: Söz Basım Yayın, 2005, s.25.

¹²⁷ Said Nursi, *Mektubat*, İstanbul: Söz Basım Yayın, 2005, s.593; Nursi, *Sözler*, s.1010.

¹²⁸ Soru sayısı dört olmalıdır, *Mektubat*'ta altı olarak zikredilmişse de *Sözler*'de dört olarak zikredilmiştir.

¹²⁹ Nursi, *Mektubat*, s.593.

iki şahsiyetin arasında yaşanan hadiselerden olayların tanıkları tarafından hatıratlarda anlatılanlar günümüze ulaşabilmiştir.

Dönemin mabeyn başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi'nin *Görüp İştiklerim* isimli hatıratında anlattığına göre; kendisi bir gün sarayın harem dairesinde huzura kabul edildiği zaman Sultan VI. Mehmed Vahdettin elinde bir kitapla heyecanlı bir halde “Bakınız bizde ahlâk ne dereceye kadar bozulmuş! Biz bu adama karşı ne yaptık? Hiçten bir adam iken iki defa meşihata getirdik.” şeklinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi'ye olan kızgınlığını dile getirmiştir. Kızgınlığının sebebi ise şu şekildedir; Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *Mezahip ve Turuk-ı İslamiye Tarihi* isimli eserini telif etmesinin ardından Padişah Sultan VI. Mehmed Vahdettin ve Veliaht Abdülmecit Efendi'ye hediye etmek için iki özel nüsha hazırlamıştır. Takdim edeceği sırada şeyhülislâmlık görevi sona erdiği için vazgeçmiştir. Tekrar meşihata atanınca daha önceden hazırlamış olduğu nüshayı Padişah'a sunmuştur. Fakat sonradan anlaşıldığına göre Sultan'a sunduğu nüsha Veliaht Abdülmecit Efendi için hazırlamış olduğu nüshadır ve girişinde “Hümayunları, Şahaneleri” gibi Padişahlara mahsus elkâbın yazılmış olmasının yanında Veliaht Abdülmecid Efendi'nin tahta oturmasına dâir arzusunu dile getirdiği “Bu devlet ve milletin selameti bir yevm-i mesudun hulûlüne mütevakıftır. Ben de o yevm-i mesudun hulûlüne gece gündüz duacıyım.” ibareleri bulunmaktadır.

Sultan VI. Mehmed Vahdettin bu ifadeleri okuyunca oldukça sinirlenmiş ve o andan itibaren Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'yi huzuruna kabul etmemeye başlamıştır. Şeyhülislâm ne zaman görüşme talep etse meşgul olduğunu ve vakti olmadığını belirtip çeşitli bahanelerle geçiştirmiştir. Haydarîzâde “Taraf-ı şahaneye arz olunacak maruzat-ı mühimmem var. Acaba kendilerine karşı bir kusur mu ettim?” diyerek görüşme taleplerinin reddedilmesinin sebebini merak ettiğini belirtmiş, en sonunda mabeyn başkâtibi Ali Fuat Bey'in İbrâhim Efendi'nin çok üzgün olduğunu Padişaha iletmesi ve ısrarla rica etmesi üzerine Padişah; “Gelsin, fakat siz de bulununuz” diyerek kabul etmiş, görüşme esnasında da kötü davranmayarak bu tarihten sonra tavrını yumuşatmıştır.

Salih Paşa'nın Damat Ferit Paşa'dan sonra sadarete atanması üzerine şeyhülislâmlık makamına kimin getirileceği konusu gündeme gelmiş, birkaç isim konuşulduktan sonra Tevfik Paşa Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin tekrar bu göreve getirilmesini rica etmiştir. Sultan VI. Mehmed Vahdettin: “Onunla aramızda bir macera oldu, kendisine şahsen münfâil isem de ben infîâlât-ı şahsiyyemi maslahata sirâyet ettirmek istemem. İbkâsını münasip görüyorsanız kalsın ve aramızdaki macerayı başkâtip bey (Ali Fuat Türkgeldi) size anlatsın” demiştir. Ali Fuat Türkgeldi durumu Salih ve Tevfik Paşalara anlattıktan sonra paşaların oldukça şaşırdıklarını belirtir ve o güne kadar Sultan ile kendisi arasında kalan bu meselenin o günden sonra herkes tarafından öğrenildiğini söyler.¹³⁰

İbnülemin Mahmut Kemal İnal *Son Sadrazamlar* isimli eserinde aynı dönemlere denk gelen kayda değer bir olaydan bahsetmektedir. Tevfik Paşa'nın anlatmış olduğuna göre Sultan VI. Mehmed Vahdettin, Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin de bulunduğu bir ortamda Anadolu'daki son durumu sormuştur. Haydarîzâde “Vahdet-i vücud gibi vahdet-i cünud olmuş. Buradaki askerle Anadolu'daki asker birleşmişler. Eski sadrazamlar padişah uğruna kendilerini feda ederlerdi. Efendimiz sadrazam uğruna nefsi şahanenizi feda ediyorsunuz” diyerek Anadolu'da askeri bir birliğin oluşmuş olduğunu dile getirmiştir. Ardından Sultan VI. Mehmed Vahdettin'in, tüm hatalarına rağmen Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı savunup devamlı arkasında durmasını, eski sadrazamların padişahlar için kendilerini feda ettiğini fakat tam tersi onun sadrazamı için kendisini feda etmekte olduğunu söyleyerek eleştirmiştir.¹³¹

Sultan VI. Mehmed Vahdettin ile Damat Ferit Paşa arasındaki ilişki ve bu ilişkinin devletin kaderini ne denli etkilediği yıllar içerisinde daha iyi anlaşılmıştır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin son padişah VI. Mehmed Vahdettin'in yüzüne karşı Damat Ferit Paşa'ya olan yanlış tutumunu veciz bir şekilde haykırması söylendiği tarih de göz önüne alındığında dikkate değer bir meseledir. Nitekim bu hadiseyi eserinde

¹³⁰ Türkgeldi, s.257.

¹³¹ İnal, s.2071.

nakleden İbnülemin Mahmut Kemal İnal da yazdığı bir kıta ile Haydarîzâde'yi takdir etmiştir.¹³²

2.6. Rukiye Sabiha Sultan ile Ömer Faruk Efendi'nin Nikâhı

Veliaht Abdülmecid Efendi'nin Ayşe Dürrüşehvar Sultan ile birlikte iki çocuğundan biri olan oğlu Şehzade Ömer Faruk Efendi 1898 yılında dünyaya gelmiştir. Eğitimine önem verilen Şehzâde *Mekteb-i Sultani*'de okumuş sonrasında Avusturya ve Prusya'da askeri eğitim almıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında çeşitli cephelerde savaşmış ve bir dönem İsviçre'de de bulunmuştur. Bu yıllarda Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa'nın kızı ile evlendirilmesi gündeme gelmişse de bu evlilik gerçekleşmemiştir. Savaşın sona ermesiyle yurda dönen Şehzâde'nin Sultan VI. Mehmed Vahdettin'in kızı, Rukiye Sabiha Sultan'a olan sevgisi evlilik isteğini netice vermiştir. Evlenme arzusunu babası Abdülmecid Efendi'ye açmış, hanedan geleneğince daha önce örneği olmayan bu durum karşısında şaşırان Abdülmecid Efendi de durumu kabullenip Sultan VI. Mehmed Vahdettin'den kızı Sabiha Sultan'ı istemeye karar vermiştir.¹³³

Abdülmecid Efendi Sultan VI. Mehmed Vahdettin ile bizzat görüşerek oğlu Ömer Faruk Efendi için Sultan VI. Mehmed Vahdettin'in kızı Rukiye Sabiha Sultan'ı istemiştir. Talipleri arasında dönemin İran Şahı Ahmed Kaçar Han ve Mustafa Kemal Paşa'nın da adının geçtiği¹³⁴ Sabiha Sultan o dönem Hariciye Nezareti'ne bağlı bir şekilde Londra'da kâtip olarak çalışan Şevki Paşa ile nişanlıdır. Sultan VI. Mehmed Vahdettin, kızının nişanlı olduğunu ve hanedanda kuzenler arası evlilik geleneğinin de olmadığını Abdülmecid Efendi'ye söylemesine rağmen Abdülmecid Efendi izdivaca izin verilmemesi halinde Ömer Faruk Efendi'nin canına kıyacağını dile getirerek ısrarcı olmuştur. Sultan VI. Mehmed Vahdettin kararı kızına bırakmış, Sabiha Sultan da

¹³² İbnülemin Mahmut Kemal İnal kitabında bu satırları naklettikten sonra konu ile alakalı aşağıdaki kıtayı yazmıştır; “Haydarîzâde hakikât söylemiş, Vâkıf-ı ahvâl olan takdîr eder, Gelse insâfa eğer Sultan Vâhid, Nefsini kendi bile ta'zir eder”

¹³³ Lale Uçan, “Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Dolmabahçe Sarayı'ndaki Hayatı-Şehzadelik, Veliahtlık ve Halifelik Yılları”, İstanbul Üniversitesi SBE, *Yüksek Lisans Tezi*, 2019, s.261-264.

¹³⁴ Murat Bardakçı, *Şahbaba*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2006, s.189-190; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, s.291,292.

nişanlısı Şevki Paşa'nın dönmesini bekleme taraftarıyken onun ülkenin olumsuz durumundan dolayı dönmeye çekindiğini duyduğu için nişanı atarak Ömer Faruk Efendi ile evlenmeyi kabul etmiştir.¹³⁵

Sultan VI. Mehmed Vahdettin'in küçük kızı Rukiye Sabiha Sultan ile amcası Veliahd Abdülmecit Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi'nin nikâhları 5 Aralık 1919 (h. 12 Rebîülevvel 1338) günü, Mevlid Kandili'nde Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi'nde ikinci namazına müteakiben Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi tarafından kıyılmıştır.¹³⁶

Haydarîzâde İbrâhim Efendi nikâh için bir manzum eser kaleme almıştır. Sultan VI. Mehmed Vahdettin'e övgüler düzerek başladığı şiirinde, nikâh haberini kendisinden aldığı andan başlayarak evlilik hâdisesini sade bir üslupla anlatmıştır. Sıradışı bir olay olan iki hanedan mensubunun evliliğini anlatırken hanedan için “Ya Rabbî yaşat bu hânedânı, Bahşet ona ömr-i câvidânı” dizeleri ile dua etmiştir. Şiirin sonunda da edebî bir geleneği sürdürerek ebced hesabı ile tarih düşürmüştür. Yazdığı bu eser Meşihat'ın resmi yayın organı olan *Ceride-i İlmiye*'nin 51. sayısında yayınlanmıştır.¹³⁷

2.7. Bolşevizm Meselesi

Rusya'da 1917 Kasım'ında gerçekleşen Bolşevik Devrimi tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da büyük ilgi uyandırmıştır. Bolşevizm, başta İttihatçılar olmak üzere çeşitli gruplarca savaşı fiili olarak kaybetmiş olan devletin kurtuluş reçetelerinden biri olarak görülmüştür.¹³⁸ Bolşevizmin siyasi bir alternatif olmasının yanında felsefi bir doktrini de barındırması İslâm ile uyumlu olup olmadığı sorusunu beraberinde getirmiş, konu Osmanlı kamuoyunda uzun süre tartışma konusu olmuştur. Tartışmaların zirveye ulaştığı dönemde şeyhülislâmlık makamında bulunan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'de sık sık bu konu ile alakalı sorulara muhatap olmuştur.

¹³⁵ Uçan, “Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Dolmabahçe Sarayı'ndaki Hayatı-Şehzadelik, Veliahtlık ve Halifelik Yılları”, s.263; Bardakçı, s.189-190.

¹³⁶ BOA.BEO.4603.345203.1;4603.345203.2.

¹³⁷ *Ceride-i İlmiye*, S.51, Kasım 1919, s.1619.

¹³⁸ Emel Akal, *Milli Mücadele başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*. İstanbul: TÜSTAV, 2002, s.75-98.

Bolşevizme açıkça muhalif olan ve İslâm ile uyumlu olmadığının devletin en üst şer'i makamı olan meşihat tarafından da deklare edilmesini isteyen Teali-i İslâm Cemiyeti, 1920 yılı Şubat'ının ortalarında Şeyhülislâm makamında bulunan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'den bir sual ile açıklama talep etmiştir. Soru şu şekildedir: “Bir kişi, hilafet ve saltanatı, şeriatı, örtünmeyi, mülkiyeti ilga ve inkâr eden, şariat dairesinde hareket edenleri öldüren, bunlara işkence eden ve bu yolda yeni bir mezhep şeklinde olan Bolşevizm namı altındaki fesatçı harekette bulunursa şer'an haklarında ne lazım gelir?” Haydarîzâde İbrâhim Efendi ise bu soruya temkinli bir cevap vermiştir. Bolşevizm hakkında yeterli mâlumat bulunmadığı için bu konuda bir hüküm verilemeyeceğini belirtmiş ve herhangi bir olumlu yahut olumsuz yargıda bulunmaktan kaçınmıştır.¹³⁹

Tan gazetesinde çıkan bir başka habere göre Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi ve dönemin Kahire müftüsü tarafından Bolşevikliğin, İslâmiyet ve ilericiliğin özüne ve halkın emniyetine ters olduğuna dair ortak bir beyanname yayınlandığı iddia edilmiştir. Bu haberin teyit edilmesi maksadıyla *Sebilürreşad* mecmuası Haydarîzâde İbrâhim Efendi ile röportaj yapmıştır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi bu şekilde bir beyannameden haberinin olmadığını ve bir yanlışlık olduğu belirtmiştir. Kahire Müftüsü ile Meşihat makamının ortak bir beyanname hazırlamasının imkânsız olmasından da haberin gerçekdışı olduğunun anlaşılabileceğini dile getirmiştir. Bolşeviklik meselesine dair daha önce sorulan sual üzerine verdiği cevabı yinelemiş, Bolşevikliğin esasları hakkında kesin bir bilgiye sahip olunmadığından dolayı Meşihat makamından bu hususta bir hüküm bildirilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁴⁰

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin 1920 yılının başlarında Bolşeviklik hakkında hüküm vermedeki çekingen tavrının sebebi ilk olarak kendisinin de çeşitli röportajlar vesilesiyle belirttiği gibi o yıllarda henüz Bolşevizmin tüm yönleriyle açık bir şekilde bilinmemesi ve uygulamasının üzerinden henüz çok az zaman geçmiş olmasıdır. Diğer taraftan Mütareke Dönemi'nde devletin gidişatının belirsizliği ve süregelen

¹³⁹ *Sebilürreşad*, S. 459, 18 Şubat 1920, s.201; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* 2, s.353.

¹⁴⁰ *Sebilürreşad*, S.459, 18 Şubat 1920, s.201; Danişmend, s.448-451; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş savaşı günlüğü II*, s.306.

Anadolu'daki mücadele göz önüne alındığında bir devlet yetkilisi olarak Rusya'da iktidarı elinde tutan Bolşeviklerin aleyhinde bir söz söylemesinin önemli siyasi sonuçları olabileceğinden sessiz kalmayı seçmiş olması da muhtemeldir.

2.8. Amerikalı Gazetecilerle Yaptığı Mülakat

Haydarîzâde İbrâhim Efendi Ali Rıza Paşa Hükümeti'nde şeyhülislâm iken Amerika Gazeteciler Birliği'den bir muhabir ile Amerika'da içkinin özel bir kanunla yasaklanması konusunda bir röportaj yapmıştır. Röportajın amacı içki ile alakalı İslâmî hükümlerin anlaşılması ve bu konuda İslâm âlimlerinin bakış açısının ortaya konulmasıdır. Sorular Haydarîzâde İbrâhim Efendi'ye yazılı olarak iletilmiş, cevaplar da aynı şekilde yazılı olarak verilmiştir. Aynı dönem Osmanlı kamuoyu ve basınında da Amerika'dan gelen içkilerin kullanımının yaygınlaşması, içki bağımlılığının oluşturmuş olduğu problemler ve bu konuya bir çare bulunması gerektiği gündemdedir. Nitekim röportajdan yaklaşık 4 ay sonra, 1920 yılının Mart ayında yine Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin himayesinde Hilâl-i Ahdar (Yeşilay) Cemiyeti kurulacaktır.¹⁴¹

Sekiz sorudan oluşan röportaj Amerika'da içkinin yasaklanmasının Müslümanlar tarafından nasıl görüldüğü sorusu ile başlamaktadır. Haydarîzâde cevabında bu durumun aynı konudaki İslâmî hükümlerin isabetini gösterdiği için doğal olarak memnuniyetle karşılandığını belirtmiştir. Daha sonra İslâm dininde alkolün haram kılınmasının sebebi, şekli ve zamanı sorulmuş, Haydarîzâde çeşitli âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerden yararlanarak ile konuyu özet bir biçimde açıklamıştır.

Alkolün haram kılınmasını tedrici olarak gerçekleşmesinin hikmetinin sorulması üzerine Haydarîzâde İbrâhim Efendi; İslâmiyetin ilk yıllarında halkın alkolü hem kullandığını hem de ticaretini yaptığını dolayısıyla aniden yasaklanmasının Müslümanlar için zorluk ve sıkıntılar oluşturacağından zamanla haram kılınmasının bunu önlemeye yönelik bir hikmeti olduğunu belirtmiştir. Sonraki soruda Müslümanların asırlarca alkolden uzak yaşamasının bedenî, ahlakî ve toplumsal olarak ne gibi faydalar doğurduğu sorulmuş ve cevaben içkinin insan bedenine olan zararının

¹⁴¹ *Sebilürreşad*, C.18, S.462, 31 Mart 1920, s.237. *Tasvir-i Efkar*, S.3006, 6 Mart 1920, s.1. *Vakit*, S.837, 6 Mart 1920, s.1.

açık olduğu ve Müslümanların bundan korunduğu belirtildikten sonra alkol bağımlılığının çeşitli zararları tekrar dile getirilmiş, İslam'ın bu günaha karşı dünyada da had cezaları uygulamasına değinilmiştir. Ayrıca İslâm toplumlarının asr-ı saadet ile onu takip eden Hicri birinci ve ikinci asırlardaki yüksek konumunda içki yasağının da yerinin olduğu belirtilmiştir.

Müslümanların içki yasağına riayetini zedeleyen sebepler de sorulmuştur. Cevap olarak iki ana sebep zikredilmiştir. Birincisi asr-ı saadet ile takip eden asırlardan sonra çeşitli sebep ve olaylar neticesinde Müslümanlardaki dine olan bağlılığın azalmış olması ikincisi de fetihlerin çoğalmasıyla Müslümanların alkol kullanan gayrimüslimlerle etkileşime girmiş olmasıdır. Şiir başta olmak üzere doğuya has, içkiyi medheden tarzda edebi eserlerin de Müslümanların alkole meyletmesine sebebiyet verdiği zikredilmiştir.

İslâmiyetin içkiyi “kötülüklerin anası” olarak tanımlamasının nedeninin sorulması üzerine Haydarîzâde İbrâhim Efendi bu tabirin kaynağının Hz. Muhammed'in (Sav) “İçki, fenâlıkların anasıdır” şeklindeki hadis-i şerifi olduğunu, yukarıda da bahsedildiği gibi içkinin aklı izale ederek birçok kötülüğün doğmasına sebebiyet vermesinden ötürü kötülüklerin anası olduğunu söylemiştir.

Röportajın içki ile ilgili son sorusunda dindeki içki yasağının devlet tarafından nasıl uygulanacağı ve bu uygulamaların yalnızca Osmanlı Devleti'ni mi kapsayacağı sorulmuştur. Şeyhülslâm İbrâhim Efendi cevap olarak iki tedbirden bahsetmiştir. Birincisi şimdiye kadar bu konuda devlet tarafından konulmuş bazı yasaklardan faydalanmak ve yeni yasal düzenlemeler getirmek, ikincisi de içkinin doğurduğu bedenî, ahlakî ve toplumsal zararları anlatan, ikna edici delilleri içeren risalelerin basılıp dağıtılması yoluyla halkın bu konuda bilinçlendirilmesini sağlamaktır. En etkili yöntemin ikincisi olduğu belirterek, bu yöntemin etki alanının tüm İslâm âlemi olduğunu dile getirilmiştir.

Gazetecilerin Şeyhülslâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'ye yönelttiği soruların yedisi içki ile alakalı iken son soru Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında geri kalması ile ilgilidir. En uzun cevabın verildiği bu soruda Haydarîzâde devletin ve genel olarak

Müslüman milletlerin Batı karşısında geri kalması konusunda dönemin yaygın kanaatlerini tekrar dile getirmiştir.¹⁴²

2.9. Bosna'lı İslâm Heyeti ile Yaptığı Mülakat

20 Şubat 1920 (30 Cemaziyelevvel 1338) tarihinde yayınlanan *Ceride-i İlmiye*'nin 54. Sayısında o dönem Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin şeyhülislâmı olan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Bosna'lı Müslümanlardan oluşan bir heyet ile yapmış olduğu röportaj neşredilmiştir. İbrâhim Efendi Sariç, Şükrü Efendi Kurtoviç, Mustafa Efendi Kolyinviç ve Doktor Mehmed Başıç'ten oluşan dört kişilik ekip Süleymaniye Ağakapısı'ndaki Meşihat makamında Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'yi ziyaret ederek kendisine çeşitli sorular yöneltmişlerdir. Röportajın konuları İslâmiyet ile terakki arasında bir zıtlık olup olmadığı ve diğer milletler ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerdir.¹⁴³

Toplam üç sorudan oluşan kısa ropörtajın ilk sorusu İslâmiyet'in Avrupa medeniyetinden istifade etmeye engel olduğu yönündeki kanıya dairdir. Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi "İslâmiyet hiçbir vakit medeniyet-i hakîkîyeye mâni olmaz ve olmamıştır" diyerek başladığı cevabında; beşikten mezara kadar çalışmanın, öğrenmenin, tarım, ticaret, sanayi dâhil olmak üzere çağdaş kavimlerin iştigal ettiği her türlü meşru ve faydalı işler ile meşgul olmanın bizzat İslâmiyet tarafından farz kılındığını belirtmiştir. Bazı İslâm âlimlerinin insanları mesleklerine göre erbab-ı sanat(sanayi), tarım ehli, tüccar ve ashab-ı hall ü akd olmak üzere dörde ayırdığını ve bu dört sınıf haricinde kalan insanları aile sınıfında değerlendirdiğini söyleyerek aile halkının geçiminin bu dört sınıfa bağlı olduğunu belirtmiştir. Bu sınıflar arasındaki hiyerarşinin kaynağını meşgul oldukları işler ile irtibatlandırmıştır. Gerekli alet ve edevatın üretimi ile meşgul oldukları için erbab-ı sanatı birinci sınıfta, bu alet edevatı kullanarak mahsul elde etmelerinden dolayı tarım ehlini ikinci sınıfta, bu iki sınıfın elde ettiği ürünleri alma-satma işleri ile ilgilendikleri için tüccarları üçüncü sınıfta ve bu üç sınıfa mensup insanların emin bir şekilde işlerini görmelerini sağlayacak kanunları

¹⁴² *Ceride-i İlmiye*, S. 51, Kasım 1919, s.1619.

¹⁴³ *Ceride-i İlmiye*, S.54, Ocak 1920, s.1712-1713.

düzenleyip uyguladıkları için de ashâb-ı hall ü akdi dördüncü sınıfta değerlendirdiklerini belirtmiştir. Bu örnek üzerinden İslâmiyet'te sanayi, üretim ve ticaretin yeri ve önemine işaret ederek İslâm'ın ilerlemeye mani olduğunu söylemenin abes olduğunu dile getirmektedir.

Bosna coğrafyası ve çevresinde Müslümanların Hristiyanlar ile birlikte yaşadıkları bilinmektedir. İkinci soruda İslâmiyet'in Hristiyan halklar ve hükümetlerle iyi geçinmeye mani olup olmadığı üçüncü ve son soruda Bosnalıların ırken Yugoslav olmalarından dolayı siyasi açıdan Hristiyan hükümeti ile birleşmelerinin caiz olup olmadığı sorulmuştur. Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi İslamiyet'in yüksek meziyetlerinden birisinin komşulara iyi davranmak olduğunu belirtmiş, Müslümanlara iyi davranan gayrimüslimlere karşı hürmette bulunmanın vazife olduğunu dile getirmiştir. Hz. Muhammed'in o zamanlar Hristiyan olan Habeşistan Kralı ve onun halkına karşı hürmet ile davranmasını hatırlatarak iddiasını delillendirmiştir.

Son soruya cevap olarak İslâm ahkâmında asla ırk ve millet meselesinin mevzu bahis olmadığını, Slav olmalarının üzerinde önce Müslüman olduklarının bilinmesi gerektiğini kesin bir dille ifade etmiştir. İslamiyet'in dine ve dünyaya ait menfaatleri hikmetli bir ölçüde mecz etmede muvaffak yüce bir din olmasından dolayı her konuda hareket düsturu olarak İslâm'ın gösterdiği yolun seçilmesinin en doğru hamle olacağını söylemiş, soruda izaha muhtaç noktaların olduğunu da belirterek gerçek maksat neyse onun sorulması halinde net bir cevap alınabileceğini dile getirmiştir.¹⁴⁴

2.10. Yeşilay'ın Kuruluşu

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttifak Devletleri askerlerini ağırlayan İstanbul'a savaşın bitmesi ve Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla kazanan taraf olan İtilaf Devletleri'nin askerleri yerleşmiştir. Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesiyle de çeşitli tabakalardan binlerce Rus kaçarak İstanbul'a sığınmıştır. Bu atmosferde şehirde sağlık başta olmak üzere birçok konuda sorunlar yaşanmaktaydı. Bunlardan biri de Rusya ve Amerika başta olmak üzere çeşitli ülkelerden getirilen alkollü içkilerin

¹⁴⁴ *Ceride-i İlmiye*, S.54, Ocak 1920, s.1712-1713.

yaygınlaşmasından doğan alkol bağımlılığı problemi idi. Özellikle gençler arasında o zamana kadar görülmemiş bir biçimde yayılan alkol kullanımı halkta büyük bir rahatsızlık oluşturmuş, asayiş sorunlarının da artmasına sebep olmuştu.¹⁴⁵ Kamuoyu bu konuya kalıcı bir çözüm beklerken alkol bağımlılığı başta olmak üzere birçok sorunla baş edilebilmesi maksadıyla 5 Mart 1920 tarihinde Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin himayesinde Hilâl-i Ahdar (Yeşilay) Cemiyeti kurulmuştur.¹⁴⁶

Yeşilay Cemiyeti'nin kuruluş toplantısı 5 Mart 1920 günü Babıali'de Nallı Mescid yanındaki binada bulunan Matbuat Cemiyeti'nde Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin başkanlığında gerçekleşmiştir.¹⁴⁷ Toplantıya katılanlar arasında dönemin Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye azalarından Bediüzzaman Said Efendi, Tevfik Rüştü Aras, H.Tarık Us, Hamdullah Suphi, Velid Ebüzziya, Eşref Edip, Müderris Mustafa Şekip, Süheyl Ünver ve Fahrettin Kerim Gökay gibi mühim zâtlar vardır.¹⁴⁸ Dr. Mazhar Osman ilk konuşmayı yaparak içkinin dini, sosyal ve ahlaki zararlarından bahsetmiş, cemiyetin maksadını ve azalardan beklentilerini dile getirmiştir. Cemiyetin birinci başkanlığına Dr. Emin Paşa, ikinci başkanlığa Dr. Mazhar Osman umumi kâtipliğe de Dr. Şükrü Hâzım Bey seçilmiştir.¹⁴⁹

Toplantıdaki son konuşma Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi tarafından yapılmıştır. İbrâhim Efendi konuşmasında insanı şerefli kılan şeyin akıl ve âlemdeki düzenin devamlılığının da yegâne sebebinin Allah korkusu olduğunu, alkolün bu ikisini ortadan kaldırmaya hizmet etmesinden dolayı insanlığın en büyük düşmanı konumunda bulunduğunu dile getirmiştir. Bu sebeplerden dolayı insanlık âleminin de alkole düşman olması gerektiğini, bunun tek yolunun da parlak ve nurlu olan Hz. Muhammed'in şeriatına harfiyen riayet etmek olduğunu belirtmiştir. Bu büyük belanın ortadan

¹⁴⁵ Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998, s.114-143.

¹⁴⁶ *Sebilürreşad*, C.18, S.462, 31 Mart 1920, s.237; *Tasvir-i Efkâr*, S.3006, 6 Mart 1920, s.1; *Vakit*, S.837, 6 Mart 1920, s.1.

¹⁴⁷ *Tasvir-i Efkâr*, S.3006, 6 Mart 1920, s.1; *Vakit*, S.837, 6 Mart 1920, s.1.

¹⁴⁸ Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*, Ankara: Yeni Asya Yayınları, 1979, s.213.

¹⁴⁹ *Tasvir-i Efkâr*, S.3006, 6 Mart 1920, s.1.

kaldırılması için edebiyatçılar ile ulemanın el ele vererek böyle bir kurumu ortaya çıkarmalarına karşı meşihat makamı ve İslâm adına gurur duyduğunu belirtip dualarla konuşmasını neticelendirmiştir.¹⁵⁰

Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin himayesinde kurulan ve fahri başkanlığını yaptığı Yeşilay Cemiyeti, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da bağımlılıklarla mücadele gayesiyle faaliyetlerine devam etmiş, toplum yararına olan sayısız icraata imza atmıştır. Kuruluştan bir müddet sonra şeyhülislâmlığı sona eren ve 1922 yılının sonlarında Bağdat'a göç eden Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin cemiyette başka bir faaliyetine rastlanmamıştır.

2.11. Anadolu Hareketi ve Mustafa Kemal Paşa Aleyhine Fetva Vermesi İçin Zorlanması

30 Ekim 1918 tarihinde ağır şartlar ile dayatılan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından İtilaf kuvvetleri ilk olarak İstanbul'a asker çıkartarak payitahtın fiilen işgal edilmesini sağlamıştı. Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde başlayan işgaller günden güne artarken 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in de Yunanlılar tarafından işgal edilmesi halkta büyük tesir uyandırdı. Aynı günlerde Mustafa Kemal Paşa 9.Ordu Müfettişliği resmi göreviyle Samsun'a gönderilmiş ve Anadolu'ya geçerek işgallere karşı oluşan tepkiyle vatanın kurtuluşu için mücadeleye hazır olan halkın örgütlenmesini sağlamıştı.

İngilizlerin başını çektiği işgal kuvvetleri zamanla Mustafa Kemal Paşa önderliğinde büyüyen Anadolu hareketinden oldukça rahatsızdı. Salih Paşa hükümetinin görevde olduğu dönemde (8 Mart-2 Nisan 1920) İngilizler, Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin, Kuvâ-yi Milliye ve bu hareketin önderi konumundaki Mustafa Kemal Paşa aleyhinde fetva vermesi için hükümete şiddetli bir baskıda bulunuyorlardı.¹⁵¹ 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgal edilmesinden sonra milli harekete destek vermek için Mehmet Akif (Ersoy) ile birlikte Anadolu'ya geçen

¹⁵⁰ *Tasvir-i Efkâr*, S.3006, 6 Mart 1920, s.1.

¹⁵¹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 2*, s.465.

dönemin ünlü gazetecisi ve vakıanın ilk elden şahidi Eşref Edip (Fergan) anılarında bu olaydan detaylı bir şekilde bahsetmektedir.

Şeyhülislâmlık makamında bulunan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'yi âlim, faziletli ve vatansever bir kişi olarak zikredip eskiden beri yakın dost olduklarını ve İbrâhim Efendi'nin güvenerek kendisine içini döktüğü söyler. Haydarîzâde'nin Anadolu'daki hareketin çok şiddetli taraftarı olduğunu, kendisini tanıyanların da buna şahitlik ettiğini belirten Eşref Edip onun İngilizlerin fetva konusunda hükümete yaptığı kuvvetli baskılara karşı direndiğini ve hükümeti böyle bir fetvanın yayınlamasının mahzurları konusunda uyarmış olduğunu belirtmektedir. Eşref Edip'e göre o dönem Haydarîzâde baskılara dayanmakta güçlük çekmekte, daha fazla direnemeyip görevden ayrılmayı düşünmektedir. Buna karşın kendisine; İngilizlerin de bunu istediğini, istifası halinde yerine hemen başkasının getirilip arzu edilen fetvanın kolaylıkla alınabileceğini ancak o bu makamda kaldığı müddetçe bunda başarılı olamayacaklarını söylemiştir. Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi cevaben mümkün olduğu kadar dayanacağını söyleyerek "Allah yardımcımız olsun. Allah memleketi, milleti korusun, vatanperver mücahitleri muvaffak eylesin" sözleri ile dua ve niyazlarda bulunmuştur.

Eşref Edip'e göre Haydarîzâde'nin bu meseledeki vatanseverliği ve fedakârlığı çok büyük olup fetvanın yayınlanmasına uzun süre mani olduğu için Milli Mücadele tarihine bu samimi fedakârlıklarının takdirlerle kaydedilmesi gerekmektedir.¹⁵²

Eşref Edip'in de anlattığı gibi Salih Paşa Hükümeti ve Haydarîzâde İbrâhim Efendi fetva konusunda bir müddet direnebilmişti. Hükümet 16 Mart 1920'de gerçekleşen İstanbul'un resmi işgali sonrası günden güne artan baskılara dayanamayarak 2 Nisan 1920 tarihinde istifa etti.¹⁵³ Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin son şeyhülislâmlığı İngilizlerin baskısına boyun eğmeyip tarihe bu tazyikat karşısında dik durabilmiş mümtaz bir şahsiyet olarak geçmesiyle son bulmuştu. 5 Nisan 1920 tarihinde Damat Ferit Paşa dördüncü kez sadaretle görevlendirilerek hükümetini kurdu. Şeyhülislâmlık

¹⁵² *Sebilürreşad*, C.10, S.238, Şubat 1957, s.201,202; Gün, Fahrettin. (hızl.). *Eşref Edip Milli Mücadele Yılları – Hayrettin Karan*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011, s.39-42.

¹⁵³ BOA.İ.DUİT.9.96.

makamına ise Dürriade Abdullah Efendi getirildi. 11 Nisan 1920 tarihinde Anadolu hareketi ve Mustafa Kemal Paşa aleyhinde hazırlanmış olan meşhur fetva Dürriade Abdullah Efendi'nin imzasıyla yayınlandı.¹⁵⁴

¹⁵⁴ *Alemdar*, S.2771, 11 Nisan 1920, s.1; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 3 (İç Savaş ve Sevr'de Ölüm)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.9-24, 48; Ali Demirel, "The Relations of İstanbul and Ankara Within the Press of Turkish National Struggle (1918-1922)", Hacettepe Üniversitesi SBE, *Yüksek Lisans Tezi*, Temmuz 2018, s.156.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN AÇILMASINDAN SONRAKİ ÇALIŞMALARI

2 Nisan 1920 tarihinde Salih Paşa Hükümeti'nin istifasıyla Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin şeyhülislâmlık serüveni de sona ermiştir. Bu tarihten sonra kendisine mazuliyet maaşı bağlanmış ve Osmanlı Devleti'nde bir daha herhangi bir resmi görev almamıştır.¹⁵⁵ Vefatına kadar olan süreçte 1922 yılı sonlarında İstanbul'dan ayrılarak Bağdat'a göçtüğü ve 1923 yılında muhtemel Musul Milletvekili adayları arasında zikredildiği bilinmektedir. Kuva-yı Milliye hareketine taraftar olduğu malumdur fakat Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonra Ankara'ya gittiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Aksi bir bilgiye rastlanılmadığından şeyhülislâmlığının sona erdiği 1920 yılının Nisan ayından 1922 senesi Kasım ayına kadar İstanbul'da ikamet etmiş olduğu kabul edilmektedir. Bu süreçte gerçekleşen önemli hadiselerle bakıldığında 16 Mart 1920'de resmen işgal edilen İstanbul'da 18 Mart 1920'de son kez toplanan Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nden Ankara'ya giden bazı vekiller ile yeni seçilen bazı mebuslardan müteşekkil meclis 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da açılmıştır.¹⁵⁶

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi'ne kadar geçen süreçte Ankara Hükümeti hem askeri hem siyasi birçok başarı etmiştir. Ülke işgalden kurtulmuş ve 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması ile Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.¹⁵⁷

3.1. 1923 Seçimleri Muhtemel Musul Milletvekili Adayları

Musul Vilayeti Mondros Mütarekesi'nden sonra anlaşma şartları çiğnenerek İngilizler tarafından işgal edilmiştir. İşgalden sonraki durumu da uzun yıllar belirsizliğini korumuş, Lozan görüşmeleri ve sonrasında da bu konu gündemi uzun süre meşgul etmiştir. Musul tartışmalarında Türkiye'nin elini kuvvetlendiren en önemli

¹⁵⁵ BOA.BEO.4673. 350401. 2.

¹⁵⁶ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* III, s.1.

¹⁵⁷ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* IV. s.744, 790.

gerekçe ise Musul halkının Türkiye'ye bağlanma isteği olmuştur. Musul ahalisinin Türkiye'ye bağlanmak istediğini gösteren hadiselerden biri ise Ankara Hükümeti'nin 1923 yılında seçim kararı alması üzerine Musul'un da parlamentoya milletvekili göndermek istemesidir. Dönemin yazılı basınında konu ile alakalı çıkan haberler göstermektedir ki, Ankara Hükümeti bu isteği kabul etmiş hatta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubu (Halk Fırkası) milletvekili adaylarını dahi belirlemiştir.¹⁵⁸

Yapılan hesaplamalara göre Musul'dan 4 milletvekilinin seçilebileceği belirlenmiş ve birinci grubun adayları Şeyh Vasfi, Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Said-i Kürdi Efendi, eşraftan Musa Bey ve İstinaf Mahkemesi Reisi Haşim Bey olarak tespit edilmiştir.¹⁵⁹ Lozan görüşmelerinde Musul ile alakalı olumlu bir gidişat olmaması ve İngilizlerin Musul'u bırakmama noktasındaki kararlı tutumları belirsizliğin devamına sebep olmuş, neticede Musul'da milletvekili seçimleri yapılamamıştır. Seçim olmadığı için konu hakkında net bir yargıda bulunmak zor olsa da, Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Birinci Grup tarafından aday gösterildiği ve kendisinin de durumdan haberdar olduğu açıktır.¹⁶⁰

Adaylık meselesi dikkate alındığında, Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde iktidarı elinde bulunduran Birinci Grup nezdinde 1923'ün atmosferinde makbul bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönem kendisiyle beraber Musul adayları arasında zikredilen Bediüzzaman Said-i Kürdi (Nursi)'nin de 1922 yılında Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne davet edildiği ve burada milletvekillerine hitaben bir konuşma yaptığı bilinmektedir. Bu durum ve adaylık meselesi Said-i Kürdi (Nursi)'nin Mütareke Dönemi'nde Anadolu'da başlayan mücadele

¹⁵⁸ Hayrullah Cengiz, "II. TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 1998, s.130; *Tevhid-i Efkâr*, S. 85, 21 Haziran 1923, s.1; *Vatan*, S.85, 21 Haziran 1923, s.1.

¹⁵⁹ *Vakit*, S. 2009, 16 Temmuz 1923, s.1; 16 Temmuz 1923 tarihli *Vakit* gazetesinin ilk sayfasında "Musul Mebus Namzetleri" başlığı altında Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin net bir portre fotoğrafı yer almıştır. Ayrıca aday sayısının 4 olarak belirlenmesine rağmen kaynaklarda 5 aday ismi zikredilmektedir.

¹⁶⁰ Hayrullah Cengiz, "II. TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 1998, s.128-131; Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul: Boyut Kitapları, 1998, s.66; Durmuş Yılmaz, *Musul Meselesi Tarihi*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2003, s.189.

yanlısı tutumunun neticesi olduğu gibi Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin aday gösterilmesinin de aynı sebebe dayanması kuvvetle muhtemeldir. Şeyhülslâmlığı esnasında İngilizler tarafından Anadolu hareketi ve Mustafa Kemal Paşa aleyhinde fetva vermeye zorlanmasına rağmen buna direnerek istifayı seçmesi ve genel olarak Anadolu hareketini destekleyici tavrı aday olarak gösterilmesini açıklamaktadır.

3.2. Bağdat'a Göçmesi ve Vefatı

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin saltanatın kaldırılışından sonra ülkeden ayrılıp Bağdat'a göçtüğüne dair bilgiler mevcut olsa da ayrılışının tam tarihi ve ayrılık nedeni hakkında yeterince bilgimiz yoktur.¹⁶¹ Milletvekili seçimleri için muhtemel Musul adayları arasında isminin geçtiği tarih olan 1923 Temmuz'unda Bağdat'ta olduğu düşünüldüğünde saltanatın kaldırılmasından sonra buraya göçtüğü yönündeki bilginin doğruluğu kuvvet kazanmaktadır.

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin İstanbul'da şeyhülslâmlık mazuliyetinden doğan maaşı¹⁶² ile geçimini bir müddet sağladığı bilinse de devletin kötü giden akıbeti neticesinde bu maaştan da mahrum kalmış olması muhtemeldir. 1922 yılının Kasım ayına gelindiğinde İbrâhim Efendi için elde kalan en makul seçeneğin ailesiyle beraber doğup büyüdüğü topraklara göçmek olduğu anlaşılmaktadır.

Göç sonrasında hayatının son yıllarına dâir eldeki bilgiler kısıtlıdır. Bağdat'taki hayatına dair bilgi edinmeye yönelik teşebbüsler olmuşsa da Türkçe literatürde bu konuda net bir malumat yoktur.¹⁶³ Arapça kaynaklar içerisinde ise İslâm öncesi dönemden 2002 yılına kadar yaşamış tüm Arap şairlerinin kısa biyografilerinin derlendiliği bir eserde yer alan biyografisinde Irak'taki faaliyetlerine dair bilgiler

¹⁶¹ Altunsu, s.253.

¹⁶² BOA.BEO.4673.350401.2.

¹⁶³ Abdulkadir Altunsu'nun *Osmanlı Şeyhülslâmları* isimli eserinde dipnotlarda yer alan bilgiye göre (Esat Serezli'nin notlarından -temin eden Semiha Omay- ibaresiyle) Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Türkiye'den Irak'a göçtüğünden sonra ne gibi işlerle meşgul olduğu Irak Kültür Ataşeliği'ne sorulmuş 26.12.1970 tarihli cevapta "Tahminen Vakıflar Divan Başkanlığında bulunduğu" bildirilmiştir. Ancak 9.1.1971 tarihli başka bir yazıda "Vakıflarda herhangi bir görev almadığı" Vakıflar Divan Başkanlığının yazısına binaen bildirilmiştir. 26.12.1970 tarihli yazı ile İbrâhim Efendi'nin soyundan gelen Nasır el-Haydari(Torunu) ile Salem el-Haydari'den de bilgi istenmiş fakat ilgili kişilerden bir cevap gelmediği belirtilmiştir. (Abdulkadir Altunsu. *Osmanlı Şeyhülslâmları*, s.253.)

mevcuttur. Esere göre Haydarîzâde İbrâhim Efendi 1923 yılında Irak Kurucu Meclisi'nde azalık görevine getirilmiş, birinci Hâşimî kabinesinde ise Evkaf Bakanlığı yapmıştır. İlk temsilciler meclisinden sonra Âyan Meclisi'nde de azalık yapmış ve vefatına kadar da bu görevi sürdürmüştür.¹⁶⁴

Irak Kralı I. Faysal'ın hayatını anlatan bir eserde de Haydarîzâde'nin Evkaf Bakanlığı sırasında dâhil olduğu bir olaydan bahsedilmektedir. İlgili dönemde Türkiye Cumhuriyeti ile İngiltere arasında bir türlü çözülemeyen Musul Meselesi 6 Ağustos 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne sevk edilmişti. Cemiyet durumu yerinde araştırmak için bir komisyon kurulmasına karar verdi. Musul üzerinde hak iddia eden Irak Hükümeti bölgedeki durumu anlamak ve halkı kendi lehlerinde ikna edebilmek için Kral Faysal önderliğinde bir heyet ile Aralık 1924'te Musul başta olmak üzere Kuzey Irak'taki birçok şehre ziyarette bulundu. Bu heyette dönemin Evkaf Bakanı Haydarîzâde İbrâhim Efendi'de yer almıştı.¹⁶⁵

Bağdat'ta bulunduğu döneme ait bilgiler arasında bulunan Şeyh Said Olayı ile ilgisinin bulunduğu dair gazete haberleri ise tam olarak belgelenememiştir. 17 Ağustos 1925 tarihli *Vakit* gazetesinde “İsyân hazırlıkları nasıl yapıldı?” başlıklı haberde Haydarizade İbrahim Efendi'nin Şeyh Said Olayı'nı başlatan kişilerden biri olduğuna dair bilgiler doğrulanmaya ihtiyacı olan bilgilerdir. İddiaya göre kendisi Ömer Kutbettin takma ismiyle Kürt İstiklal Komitesi'nin Bağdat temsilcisi olarak görev almış, isyanı hazırlamakla meşgul olmuştur.¹⁶⁶ Ancak bu olayla ilgili tarayabildiğimiz kaynaklarda ilgili iddiayı doğrulayan başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmaların bu belirsiz alanı aydınlatacağını düşünmekteyiz.

¹⁶⁴ Dar el-Kitab el-İlmî, Mecmû'atü'l-Adibâ min el-Asrîr el-Jâhiliyyi Hattâ Senetü 2002, Kamel Selman el-Juburi (2007)

¹⁶⁵ Ali A. Alawi, *Irak Kralı I. Faysal*, Hakan Abacı (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.555.

¹⁶⁶ *Vakit*, S. 2740, 17 Ağustos 1925, s. 1.

Haydarizâde İbrahim Efendi bütün bu kargaşaların arasında yaşadığı ömrünü 12 Ocak 1931(22 Şaban 1349) tarihinde tamamlamıştır. Vefat ettiği Bağdat'ta Şeyh Abdulkadir Geylânî Türbesi haziresine defnedilmiştir.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Haydarizâde İbrâhim Efendi'nin biyografilerinde (*Osmanlı Şeyhülislâmları*, Abdulkadir Altunsu. *TDVİA Ansiklopedisi*, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*) ölüm tarihi olarak 1933 yılı zikredilmiş olsa da bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bağdat'ta bulunan Şeyh Abdulkadir Geylani türbesi haziresindeki mezar taşından anlaşıldığı üzere Hicri 1349 yılında vefat edip buraya defnolunmuştur. Abdulkadir Altunsu tarafından hazırlanan *Osmanlı Şeyhülislâmları* adlı eserde yer alan biyografisinde hicri takvime göre ölüm yılı 1349 olarak doğru verilse de yanına yazılan miladi takvime göre 1933 tarihi yanlış verilmiş, diğer biyografiler de yalnızca miladi tarih olan 1933'ü zikrettiğinden bu yanlış devam edegelmiştir. Biyografilerde yer alan bir diğer hata da ölüm yeri olarak Medine'nin zikredilmesidir. Bu hatanın kaynağı tespit edilememiş olup yine aynı mezar taşından anlaşıldığı gibi vefat yeri Bağdat'tır. (Kabrine ait fotoğraf: Müfid Yüksel Şahsi Arşivi)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESERLERİ

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, 1893 (h. 1310) tarihli kendi el yazısı ile yazdığı resmi hal tercümesinde, herhangi bir eserin olup olmadığı ile ilgili soruya “Telifâtım yoktur, şiir ve inşâyâ dair âsârım varsa da tab’ ve intişâr için kanûnî ruhsat-ı resmiyye talebine muvaffak olamamışım” şeklinde cevap vermektedir.¹⁶⁸ Resmi izinlerini alıp basılı bir hale getirmese de 1893 yılı itibariyle eserlerinin olduğu anlaşılmaktadır. 1908 (h.1326) yılına gelindiğindeyse *Mir’at-ı Ulema* isminde “dini, edebi ve siyasi” bir günlük gazete çıkarmak için Matbuat Müdürlüğü’nden izin almış ancak bu isimde bir gazetenin neşredildiğine dair herhangi bir bulguya ulaşamamıştır.¹⁶⁹

Bilinen yayınlanmış ilk eseri “Lamartine’in Nazmen Mütercem Makalesi” adıyla *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*’nde 12 ve 19 Aralık 1908 ve 9 Ocak 1909 (h. 18, 25 Zilkade, 16 Zilhicce 1326) tarihlerinde 2,3 ve 6. sayılarda üç bölüm halinde yayınlanan şiir tercümesidir. 1911 ile 1920 yılları arasında ise birçok süreli yayında muhtelif meselelere dair makaleleri yayınlanmıştır. Ayrıca birçok şiir yazmış ve yazdığı manzumeler 1911 yılından itibaren basılmıştır.

4.1 Makaleleri

Yayınlanan ilk makalesi 30 Mart 1911 (h. 29 Rebiülevvel 1329) tarihli *Tasavvuf* dergisinin 2. sayısında *Efâdıl-ı Ulema-yı İslâmiye’den Haydarîzâde İbrâhim Efendi Hazretleri Tarafından Vârid Olan Mütalaâ-i Ahlâkiyyedir* şeklinde başlayan ve başlıksız olarak neşredilen makaledir. 14 tanesi *Tasavvuf* dergisinde olmak üzere *Sırat-ı Müstakîm*, *Sebilürreşad*, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, *İrşadü'l-Müslimin* ve *Jîn* dergilerinde toplamda 21 makalesi yayınlanmıştır. Ele aldığı konular ise Meşrutiyet döneminin yaygın tartışmaları bağlamında dini ve toplumsal birçok meseleyi barındırmaktadır.

¹⁶⁸ MŞH.SAİD.105.2.1.

¹⁶⁹ BOA.DH.MKT.1293.47.1.

4.1.1 Adl ve İhsan Veyâhut Afv ve İhsan

Tasavvuf dergisinin 3 Ağustos 1911 (h.7 Şaban 1329) tarihli 20. sayısında başyazı olarak yayınlanan “Adl ve İhsan Veyâhut Afv ve İhsan” isimli makalesinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi; adalet, ihsan ve af kavramlarının İslâmîyet’teki yerini ve insaniyete ilişkin faydalarını açıklamış, bunlar üzerinden çeşitli uyarı ve nasihatlerde bulunmuştur. Yazısına bu kavramların II. Meşrutiyet’in ilânıyla yeniden moda olduğunu dile getirerek başlamış, tabirlerin mana ve kapsamlarının çeşitli gruplar tarafından farklı değerlendirildiğini dönemin güncel sorunları olan meşrutiyet sonrası tensikat, sürgün ve hapis meseleleri ve bunlara maruz kalanlar üzerinden örneklendirmiştir. Kendisinin de tensikat uygulaması sebebiyle mağduriyet yaşadığı göz önüne alındığında adalet, ihsan ve af konularını açıklarken kendi tecrübesine de işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Öncelikle adl ve ihsan kavramlarını değerlendirmiş, ayet-i kerîme ve hadîs-i şeriflerden adalet ve ihsan ile ilgili misaller zikrederek mezkûr kavramlara İslâm dininde verilen öneme işaret etmiştir. Affı ele aldığı bölümde İslâm tarihinden özellikle devlet yöneticileri ile reaya arasındaki ilişkileri gösteren vakıalar ve bunlardan çıkardığı sonuçlar ile meseleyi döneminin güncel sorunlarıyla irtibatlandırmıştır. Affı önermiş fakat bunu yaparken adaletin de elden bırakılmaması gerektiğini, dengenin kurulmaması halinde ortaya başka bir zulmün de çıkabileceğini dile getirerek yazısını noktalamıştır.¹⁷⁰

4.1.2 Âlem-i İslâmîyette Sa’y ü Amel Yahut Teşebbüs-i Şahsî

İlk olarak *Tasavvuf* dergisinin 20 Nisan 1911 (h.20 Rebiülahir 1329) tarihli 5. sayısında yayınlanıp daha sonra *Sırat-ı Müstakim* dergisinde 6 Temmuz 1911(h.9 Receb 1329) tarihli 148. sayıda tekrar yayınlanan makalesinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi İslâmîyet’te çalışmanın yerini ele almaktadır. Yazısına insanın yaradılış itibariyle birçok ihtiyaca sahip olduğunu ve bu ihtiyaçlarını giderebilmesinin yegâne yolunun çalışmak olduğunu belirterek başlamıştır. İhtiyacın insanları toplu halde yaşamaya mecbur ettiğini ve yine onun sayesinde âlemdeki türlü doğa hazinelerinin keşfinin mümkün olabildiğini söylemektedir. İhtiyacın doğal sonucu olduğunu dile getirdiği çalışmak hakkında İslâm ahkâmında bulunan emirlerden bahsetmiş, ayet-i kerimelerden misaller

¹⁷⁰ *Tasavvuf*, 3 Ağustos 1911, S. 20, s.1-2.

getirmiştir. Hz. Muhammed'in hayatından, dört halife döneminden ve sonraki dönemlerden benzer örneklerle İslâmiyet'in çalışmaya verdiği önemi vurgulamıştır.

İslâm'ın yeryüzünde gezip dolaşmak ve her yerin sanayi ve ticaretinden istifade etmek düsturunu emretmekte olduğunu fakat bunun bugün en fazla Avrupalılar tarafından uygulandığını ifade etmesinden yazının döneminin yaygın tartışmalarından olan "İslam terakkiye mani midir?" sorusuna bir cevap niteliğinde yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷¹ Tanzimat sonrası Osmanlı aydınlarının üzerinde sıklıkla durduğu bir konu olan İslâm âleminin Batı karşısında yaşadığı geri kalmışlık durumu Haydarîzâde'nin de eserlerinin birçoğunda kendine yer bulmuş bir meseledir. Bu makalenin özelliği ise konunun baştan sona "İslâm'da çalışmanın yeri" üzerinden Batı medeniyeti karşısında yaşanan mağlubiyetin sebebinin bizatihi İslâm dini olmadığının açıklanmaya çalışılması olmasıdır.

4.1.3 Bir Âyet Tefsiri

Haydarîzâde İbrâhim Efendi *Tasavvuf* dergisinin 29. sayısında 12 Ekim 1911 (18 Şevval 1329) tarihinde yayınlanan makalesinde "Ey îman edenler! Sizler, sefere çıkan veya savaşa giren kardeşleri hakkında -Allah sonunda bunu kalplerinde bir hasret acısı kılsın diye- 'Onlar yanımızda olsalardı ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi' diyen inkârcılar gibi olmayın. Hayat veren de öldüren de Allah'tır, Allah yaptıklarınızı görmektedir"¹⁷² mealindeki Âl-i İmran Suresi'nin 3. ayetini tefsir etmektedir.

Haydarîzâde'nin belirttiğine göre bazı müfessirler bu ayetin sebab-i nüzulünün bu sözlerin kâfirler tarafından söylenmiş olması olduğu, Cenab-ı Hakk'ın müminleri böyle bir sapık inançtan korumak için bu ayeti nazil ettiği yönünde görüş bildirmektedir. Ona göre bu ayet ile vaz edilen nehy-i İlâhî'nin hikmeti iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi kâfir veya münafıklar bu sözleri tamamlanmış bir iş için söylemiş olduklarından, iddiaları ispatlanması imkânsız bir varsayımdan öteye geçmemektedir, dolayısıyla akla da aykırıdır. Cenab-ı Hakk Müslümanları akıl şerefi ile nimetlendirmiş olduğu için bu durumda olduğu gibi abesiyete düşmekten nehyetmiştir. İkincisi ise bu

¹⁷¹ *Tasavvuf*, 20 Nisan 1911, S. 5, s.4-5; *Strat-ı Müstakim*, 6 Temmuz 1911, S.148, s.287.

¹⁷² *Kuran-ı Kerim*, Âl-i İmran Suresi, 3/3.

sözleri söylemek ölüm gibi Allah'ın iradesi haricinde gerçekleşmesi mümkün olmayan bir hadiseyi sadece çeşitli sebeplere yüklemek olacaktır. Bu da ancak cehaletle ya da ahkâm-ı ilâhiyeyi inkâr etmek ile mümkün olabilir. Dolayısıyla Cenab-ı Hakk bu ayetin nüzulüyle Müslümanları bu büyük tehlikeden de korumayı murad etmiştir.

İbrâhim Efendi konu ile o dönem devam etmekte olan Trablusgarb Savaşı arasında bağlantı kurmuş, savaş ile ilgili yapılan “şöyle yapılırdı böyle olurdu” şeklindeki varsayımlara bu yolla eleştiriler getirmiştir. Varsayımlardan öteye geçmeyen sözlerle yapılan münakaşaların yaşanmakta olan sorunlara fayda sağlamaktan uzak olduğunu, yalnızca problem ve ihtilafların derinleşmesine yarayacağını dile getirmiştir.¹⁷³

4.1.4. Bir Hasbihâl

7 Kasım 1918 (h.2 Safer 1337) tarihinde yayın hayatına başlayan ve Kürtçe ve Türkçe yayın yapan *Jîn* dergisinin ilk sayısına giriş yazısı olarak kaleme aldığı “Bir Hasbihal” isimli makalede Haydarîzâde İbrahim Efendi, Kürt milletinin tarih boyunca İslâm ile ilişkisini ve Kürtlerin Osmanlı Devleti’ndeki konumunu ele almaktadır. Kürtlerin tarihi olaylarla sırtına yüklenmiş olan ağır yükler altında ezilmiş olmalarına rağmen dâima vakar ve mert bir tavırla dini vazifelerini ifâ etmiş olduklarını belirtmiştir. Kürtlerin yayılmış oldukları coğrafyayı Erzurum ve Kars civarı ile İsfahan, Şiraz, Tebriz ve Halep bölgeleri ile sınırlandırmış, bu bölgede yaklaşık 5 milyon Kürdün yaşamakta olduğunu belirtmiştir. Ona göre Kürtler hilâfete ve onun temsilcisi konumundaki Osmanlı Devleti’ne daima sadık olmuştur.¹⁷⁴

4.1.5. Efadıl-ı Ulema-yı İslâmîye'den Haydarîzâde İbrâhim Efendi Hazretleri Tarafından Varid Olan Mütâlâa-i Ahlakiyyedir

30 Mart 1911 (h. 29 Rebiülevvel 1329) tarihinde *Tasavvuf* dergisinin ikinci sayısında başlıksız olarak yayınlanan yazı Haydarîzâde İbrahim Efendi’nin neşredilmiş ilk makalesidir. Derginin sahibi Şeyh Safvet Efendi’ye derginin yayın hayatına başlamasından dolayı tebriklerini ifade ederek ve tasavvufi hakikatlerin konu edildiği

¹⁷³ *Tasavvuf*, 12 Ekim 1911, S. 29, s.1-2.

¹⁷⁴ *Jîn*, 7 Kasım 1911, S. 1, s.3-5; Ahmet Özcan, *İmparatorluk Çökerken Yeni Bir Ulus Tahayyülü: Kürt Milliyetçiliğinin Yayın Organı “Jîn” (1918-1919)*, Ankara: Lotus, 2007, s.93.

böyle bir derginin yayına başlamasının öneminden bahsederek başladığı yazısında ahlak konusunu ele almıştır. Ahlakın fert ve toplum için öneminden bahsetmiş, toplum ahlakının takviyesine yönelik Batı’da kaleme alınmış eserlerden eserlerden mektep, medrese, tekke ve zaviyelerde istifade edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁵

4.1.6. Emr-i Bi'l-Ma'ruf, Nehy-i Ani'l-Münker

Sebilürreşad dergisinde 5 Eylül, 18 Eylül, 2 Ekim ve 9 Ekim 1918 (h. 29 Zilkade, 12, 26 Zilhicce 1336, 3 Muharrem 1337) tarihlerinde 4 ayrı sayıda tefrika halinde yayınlanan “Emr-i Bi'l-Ma'ruf, Nehy-i Ani'l-Münker” isimli makalesinde Haydarîzâde İbrahim Efendi iyiliği emredip kötülükten vazgeçirmek olarak tanımlanabilecek olan emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker kavramını etraflıca ele almaktadır. İslâm mezhep ve fırkalarının bu konudaki görüşlerini değerlendirdikten sonra Ehl-i Sünnet’in görüşleri üzerinde daha fazla durmuştur. Birinci bölümde Ehl-i Sünnet’in delillerini, ikinci bölümde emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker’in şartları ve münkeri önleme yollarını, üçüncü bölümde muhtesibin özelliklerini ve dördüncü bölümde münkerin şartlarını anlatmıştır.¹⁷⁶

4.1.7. Evrâk-ı Vâride

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, 18 Mayıs 1911 (h. 19 Cemaziyelevvel 1329) tarihli *Tasavvuf* dergisinin 9. sayısında yayınlanan “Evrâk-ı Vâride” isimli yazısında aynı yıl dönemin şeyhülslâmı Musa Kâzım Efendi başkanlığında kurulan ve ikinci başkanlığında dönemin Kelâmî Dergâhı postinişini Esad Erbilî Efendi’nin bulunduğu *Cemiyet-i Sufiyye*’yi konu edinmiştir. Yazısının başlangıcında medenîleşmenin şartının ahlaken ilerlemek olduğunu, bunun da en kestirme yolunun tasavvufî hakikatlerin tatbikinden geçtiğine değinen Haydarîzâde bu hususta *Cemiyet-i Sufiyye*’nin kurulmuş olmasının önemine işaret etmiştir. Cemiyetin kuruluş gayelerini yerine getirebilmesi için çeşitli tespit ve önerilerde bulunmuş, özellikle kendisinin doğup büyüdüğü bölge olduğu

¹⁷⁵ *Tasavvuf*, 30 Mart 1911, S. 2, s.5-6.

¹⁷⁶ *Sebilürreşad*, 5 Eylül 1918, C.15, S. 368, s.656; 18 Eylül 1918, C.15, S. 370, s.108; 2 Ekim 1918, C.15, S. 372, s.139; 9 Ekim 1918, C.15, S. 373, s.161; Osman Oral, Şeyhülslâm Haydarîzâde İbrahim Efendi’nin “Emir Bi'l-Ma'ruf Nehiy Ani'l-Münker” Adlı Makalesi, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, Cilt:14, S.1 (2016), s. 146-176.

için yakından tanıdığı Kuzey Irak ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki tekke ve zaviyelerin ıslah ve ihyasının ehemmiyetini dile getirmiştir.¹⁷⁷

4.1.8. Gıybet

1 Eylül 1911 (h. 7 Ramazan 1329) tarihinde *Tasavvuf dergisinin* 24. sayısında neşredilen “Gıybet” isimli makalesinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi gıybet günahını tanımlamakta, bu günahı kapsayan durumları ayet ve hadislerden deliller eşliğinde açıklamaktadır. Gıybeti ortaya çıkaran sebepleri zikrettikten sonra bu günahı korumak için büyük din âlimlerinin ilim ile ameli tavsiye ettikleri belirtmiştir. İlim ile amelin istenilen neticeyi kısa zamanda verebilmesi için tasavvufî hakikatlerin dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁸

4.1.9. Hased

27 Temmuz 1911 (h. 30 Receb 1329) tarihinde *Tasavvuf dergisinin* 19. sayısında yayınlanan “Hased” isimli makalesinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi hased günahını tanımlayıp gıpta ile arasındaki farkı belirginleştirdikten sonra bu günahın bütün dinlerde olduğu gibi İslâm dininde de kesin nasslarla haram kılındığını belirtmiştir. Hasedi dört mertebeye ayırmış, birinci mertebeyi kişinin hased edilen şahsın nail olduğu nimeti kendisinin kazanamayacağından emin olması ve onun da bu nimetten mahrum kalmasını istemesi olarak tanımlamıştır. İkinci mertebenin hased edilen kişinin sahip olduğu nimete sahip olmak için duyulan şiddetli istek fakat nimet sahibinin bundan mahrum kalmasını istememek olduğunu, üçüncü mertebenin hased edilen kişinin sahip olduğu nimetin aynısı istemek fakat o kişiden daha üstün olmak için onun bu nimetlerden mahrum kalmasını istemek olduğunu ve dördüncü mertebenin ise hased edilen kişinin sahip olduğu nimetin aynısı istemek fakat bunu elde edemese dahi o kişinin bu nimetlerden mahrum kalmasını istemek olduğunu belirtmiştir. Kişide hasedin ortaya çıkış sebeplerini açıklamış, bu kötü hasletin tedavisi için de ilim ve amelin gerekliliğini vurgulamıştır.¹⁷⁹

¹⁷⁷ *Tasavvuf*, 18 Mayıs 1911, S. 9, s.4-5; Mustafa Kara, “Cem’iyyet-i Sufiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

¹⁷⁸ *Tasavvuf*, 1 Eylül 1911, S. 24, s.1-3.

¹⁷⁹ *Tasavvuf*, 27 Temmuz 1911, S. 19, s.1-3.

4.1.10 Kavm-i Arab'da Kable'l-İslâm ve Ba'de'l-İslâm Nisvan

Haydarîzâde İbrahim Efendi *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda 20 Nisan, 4 Mayıs, 25 Mayıs ve 22 Haziran 1918 (h. 9, 23 Receb, 14 Şaban, 11 Ramazan 1336) tarihlerinde dört bölümde yayınlanan “Kavm-i Arab'da Kable'l-İslâm ve Ba'de'l-İslâm Nisvan” isimli makalesinde İslâmiyet öncesi ve sonrasında Arap kavminde kadınların durumunu mukayese ederek İslâm'ın kadına verdiği değeri konu edinmektedir.

Haydarîzâde bu konuyu izaha girişmesinin nedenlerinin, İslâm tarihinin esasına ve dinin hakikatlerine vakıf olmayan bazı Batıcıların İslâm nazarında kadının konumunun değersiz ve esir seviyesinde bulunduğu yönündeki iddiaları ve bu konunun dönem dönem matbuat âleminde gündem olması olduğunu dile getirmiştir. Yazı dizisinin ilk bölümünde İslâm öncesi Arap kavminde yaygın olan kadınlarla ilgili olumsuz adetleri sunmuş, bunların ayet-i kerime ve Hz. Muhammed (Sav)'in uygulamalarıyla nasıl bertaraf edildiğini teker teker izah etmiştir. İkinci bölümde *İmamet* ve *Hilafet* ve *Teaddüt-i Zevcât* başlıkları altında kadınların imamlık ve halifelik yapamamasının nedenleriyle çokeşlilik meselesini açıklamıştır. Üçüncü bölümü *Talak* meselesine ayırmış ve boşanma konusunu detaylıca incelemiştir. Dördüncü ve son bölümde ise *Tesettür* başlığı altında İslâm'da kadınların örtünmesine dair farziyetin hikmetlerinden bahsetmiş, bu konuda Batıcıların eleştirilerine cevaplar vermiştir.¹⁸⁰

4.1.11 Münâzara ve Netayici

Haydarîzâde İbrâhim Efendi *Tasavvuf* dergisinin 20 Temmuz 1911 (h.23 Receb 1329) tarihli 18. sayısında başyazı olarak yayınlanan “Münâzara ve Netayici” isimli makalesinde genel manasıyla anlaşmazlık ve çatışmanın toplumlarda doğurduğu olumsuz sonuçları zikrettikten sonra İslâmiyet'te özellikle ilmi ihtilafların çözüm yolu olarak uygulanan münazarayı, ortaya çıkışını, uygulanışını ve faydalı olabilmesi için İslâm âlimleri tarafından yıllar içerisinde geliştirilmiş usûl ve kaideleri konu edinmektedir.

¹⁸⁰*Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 20 Nisan 1918, C.3 S. 33-45, s.212; 4 Mayıs 1918, C.3 S. 35-66, s.248; 25 Mayıs 1918, C.3 S. 38-99, s.717; 22 Haziran 1918, C.3 S. 46-73, s.800.

H. Muhammed'in ahirete irtihalinden sonra öncelikle sahabelerin ortaya çıkan ihtilaflı meselelerin çözümü için münazaraya başvurduğunu, devir ilerledikçe de İslâm ilim geleneğinde uygulanmaya devam ettiğini belirtmiştir. Münazaranın sıhhati ve murad edilen maksatların hâsıl olabilmesi için dikkat edilmesi gereken usul ve kaideleri yedi maddede sıralamış, bunlara riayet edilmesi halinde yalnızca dini meselerde değil toplumsal ve edebî meselelerde dahi çözüme ulaşılacağını belirtmiştir.¹⁸¹

4.1.12 Münâzara ve İslâmîyet

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*'nda 9 Şubat 1918 (h.27 Rebiülahir 1336) tarihinde yayınlanan "Münâzara ve İslâmîyet" isimli makalesi 20 Temmuz 1911 (h.23 Receb 1329) tarihinde *Tasavvuf* dergisinde yayınlanan Münâzara ve Netayici isimli makalesinin girizgâhtaki küçük farklılıklarla yeniden yayınlanmış halidir.¹⁸²

4.1.13. Rabîta-i Sufiye (Tercüme)

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin tercüme eseri "Rabîta-i Sufiye" *Tasavvuf* dergisinin 7 ve 8. sayılarında 4 ve 11 Mayıs 1911 (h. 5, 11 Cemaziyelevvel) tarihlerinde iki bölüm halinde yayınlanmıştır. Eserin orijinali Nakşibendiyye tarikatının Halidiyye kolunun kurucusu Mevlana Halid-i Bağdadi tarafından Arapça olarak kaleme alınıp 1867 yılında (h. 1284) İstanbul'da basılmış olan *Risale fi İsbati'r-Rabîta* isimli risaledir.¹⁸³ Eserde bazı tarikatlarda uygulanan rabîta açıklanmış ve İslâm'daki delilleri ortaya konularak bu konudaki tartışmalara cevap verilmiştir.

4.1.14. Savm Münasebetiyle Ekl ü Şûrb Hakkında Bazı Hikemiyat-ı İslâmîye

17 Ağustos 1911 (h.21 Şaban 1329) tarihinde *Tasavvuf* dergisinin 22. sayısında yayınlanan "Savm Münasebetiyle Ekl ü Şûrb Hakkında Bazı Hikemiyat-ı İslâmîye" isimli makalesinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi oruç ibadetinin tanımını, farziyetini gerektiren ayeti-i kerimeyi de zikrederek yaptıktan sonra özellikle ramazan aylarında iftar ve sonrasında abartılı bir biçimde yeme içmenin normal görülmesine karşı aşırı

¹⁸¹ *Tasavvuf*, 20 Temmuz 1911, S. 18, s.1-3.

¹⁸² *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, 9 Şubat 1918, C.3 S. 23-54, s.450.

¹⁸³ *Tasavvuf*, 4 Mayıs 1911, S. 7, s.4-7; 11 Mayıs 1911, S. 8, s.4-5.

yeme içmenin insan üzerindeki olumsuz tesirini hatırlatıcı bazı uyarılarda bulunmuştur. Sadece yeme içme değil tüm nefsâni arzulara aşırılığın doğru olmadığını, bu tabî arzuların gayesinin hayatın idamesi olduğunu, orta yolun insan için en hayırlısı olduğunu dolayısıyla ifrat ve tefritten kaçınılması gerektiğini birçok hadis-i şerif ve ulemanın ilgili sözlerinden örnekler vererek vurgulamıştır.¹⁸⁴

4.1.15. Savm Münasebetiyle Lisan Hakkında Bazı İzahat

24 Ağustos 1911 (h.28 Şaban 1329) tarihinde *Tasavvuf* dergisinin 23. sayısında yayınlanan “Savm Münasebetiyle Lisan Hakkında Bazı İzahat” isimli makalesinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi bir önceki hafta aynı dergide yayınlanmış olan “Savm Münasebetiyle Ekl ü Şürb Hakkında Bazı Hikemiyat-ı İslâmîye” isimli makalesinde ele aldığı oruç sonrası aşırı yeme içmeye ve genel olarak nefsâni arzuların kontrolüne ilişkin konunun bir nevi devamı olarak oruçluyken insanın dili ile işleyeceği günahları önlemenin önemini konu edinmektedir.

Orucun sıhhati açısından insanın tüm uzuvlarının bir nevi oruç halinde olması gerektiğinden bahisle başladığı yazısında insanın dil vesilesiyle kazandığı birçok özelliği ele almış devamında bu uzuv ile işlenmekte olan günahların boyutunu dile getirerek bunlardan kaçınmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Bu organ ile işlenebilecek hayırları zikretmiş, yaradılış amacının hayır olması sebebiyle bu amaçla kullanılması gerektiğini izah etmiştir.¹⁸⁵

4.1.16. Savm ve Hikmet-i İslâmîye

Haydarîzâde İbrâhim Efendi 4 Temmuz 1918 (h.25 Ramazan 1336) tarihinde *İrşadü'l-Müslimîn* isimli dergide yayınlanan “Savm ve Hikmet-i İslamiye” isimli makalesi 17 Ağustos 1911 (h.21 Şaban 1329) tarihinde *Tasavvuf* dergisinin 22. sayısında yayınlanan “Savm Münasebetiyle Ekl ü Şürb Hakkında Bazı Hikemiyat-ı İslâmîye” isimli makalesinin ufak değişiklikler ile tekrar yayınlanmış halidir.¹⁸⁶

¹⁸⁴*Tasavvuf*, 17 Ağustos 1911, S. 22, s.1-3.

¹⁸⁵*Tasavvuf*, 24 Ağustos 1911, S. 23, s.1-3.

¹⁸⁶*İrşadü'l-Müslimîn*, 4 Temmuz 1918, S. 1, s.7.

4.1.17. Sıdkın Fazileti ile Kizb'in Mezemmeti Hakkında Bazı İzâhât

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin "Sıdkın Fazileti ile Kizb'in Mezemmeti Hakkında Bazı İzâhât" isimli makalesi *Tasavvuf* dergisinde 8 Eylül 1911 (h. 14 Ramazan 1329) tarihli 25. sayıda yayınlanmıştır. Doğruluğun kıymeti ve yalanın kötülüğünün konu edildiği yazıda Kuran-ı Kerîm'de peygamberlerden sadık olarak bahsedilmesine vurgu yapmış, dürüstlüğün Allah katındaki önemine dikkat çekmiştir. Bazı din büyüklerine göre İslâm dininin üç rûknünün hak, adalet ve sıdk olduğunu söylediklerini belirterek sıdk kavramı üzerine çeşitli izahatlarda bulunmuştur. Sıdkın sözlük anlamını verdikten sonra ortaya çıkmasını mümkün kılan sebepleri ele almıştır. Sıdkı altı kademedede sınıflandırmış sonra yalanın İslâm'da nasıl kötülendiğini ayet-i kerîme ve hadis-i şeriflerden örnekler ile delillendirmiştir. Yalanı ortaya çıkaran sebepler ile bunun maslahata binaen mazur görüldüğü bazı durumları zikretmiş, menfaat sebebiyle cevaz verilen durumlarda dahi azami dikkat edilmesi gerektiğini öğütlemiştir.¹⁸⁷

4.1.18. Sûfiyyede Uzlet Veyâhut Halvet

13 Temmuz 1911 (h. 16 Receb 1329) tarihinde *Tasavvuf* dergisinin 17. sayısında yayınlanan "Sûfiyyede Uzlet Veyâhut Halvet" başlıklı yazısında Haydarîzâde İbrahim Efendi benzer anlamlara gelen uzlet ve halvet kavramlarını konu edinmektedir. Uzletin kadîm dinlerden beri uygulanan bir ibadet olduğunu belirtmiş, Hz. Peygamber'in kendisine vahiy gelene kadar Hira'da ibadetle meşgul olmasının bu ibadetin İslâm'daki önemine delil olduğunu dile getirmiştir. Kişinin yalnız kalarak istiğfar, tefekkür ve zikir gibi ibadetlerle meşgul olmasının faydalarından ve buna benzer durumların Kur'an-ı Kerim kıssalarında yer almasından bahsederek ilgili ayet ve hadisleri sunmuştur.

Ulema arasında İslâm tarihinin ilk devirlerinden itibaren uzlet ve topluma karışma manasına gelen celvet konularında ihtilaf olduğunu, Tâbiîn ulemasının çoğunluğunun celvetin efdâliyetinden yana görüş bildirdiğini belirtmektedir. İmam Gazali'nin konu ile ilgili görüşüne de yer vererek onun iki uygulamanın da faydalı yönlerinin bulunduğunu söylemesini dile getirmiştir. Uzletin maksadının yalnızca

¹⁸⁷ *Tasavvuf*, 8 Eylül 1911, S. 25, s.1-4.

Allah'ın rızasını kazanmak olması uyarısında bulunarak keramet ve olağanüstü hallerin talebi yahut dünyevi emellerden sakınılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁸⁸

4.1.19. Şeyh-i Muhterem Efendim

Haydarîzâde İbrâhim Efendi *Tasavvuf* dergisi sahibi, Urfa Mebusu ve Meclîs-i Meşâyih reisi Şeyh Safvet Efendi'ye hitaben “Şeyh-i Muhterem Efendim” sözleriyle başladığı 8 Nisan 1911 (h. 8 Rebiülahir 1329) tarihinde *Tasavvuf* dergisinin 3. Sayısında başlıksız olarak yayınlanan yazısında tasavvufî meseleleri ele almaktadır. Sufilerin gözüyle insan hayatının nefsânî hayat ve ruhanî hayat olarak iki kısma ayrıldığını, nefsânî hayatın da nefs-i zekiyye ve nefs-i habise olarak iki kısımda değerlendirildiği belirtip bu tabirleri tanımlamıştır. Ruhânî hayatı izah ettiği kısımda konuyu tasavvufun gayesi olan ahlâki ve manevi vasıfları kazanmış zâtlar ile irtibatlandırmış ve konuyla ilgili bir kısım ayet-i kerimelerden misaller vermiştir.¹⁸⁹

4.1.20. Teracim-i Ahvâl-i Sufiye: Şeyh Abdurrahmân Tâlebânî

Haydarîzâde İbrahim Efendi 20 Nisan 1911 (h. 20 Rebiülahir 1329) tarihli *Tasavvuf* dergisinin 4. sayısında yayınlanan eserinde Kâdiriyye tarikatının Hâlisiyye şubesinin pîri Şeyh Abdurrahmân Hâlis Tâlebânî'nin hayat hikâyesini konu edinmiştir. Doğduğu yer, ailesi, bağlı olduğu tarikat silsilesi sunulmuş, şairliği ve çeşitli faziletlerinden de bahsedilmiştir.¹⁹⁰ *Teracim-i Ahvâl-i Sufiye* derginin çeşitli sayılarında tasavvuf büyüklerinin farklı yazarlar tarafından kaleme alınan hayat hikâyelerinin yayınlandığı köşedir. Bu köşede ilk yayınlanan biyografinin Şeyh Abdurrahmân Hâlis Tâlebânî'ye ait olması derginin sahibi Şeyh Safvet Efendi'nin Abdurrahman Tâlebânî'nin tarikat silsilesinden gelen bir şeyh olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁹¹

4.1.21. Vehhâbîlik

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin *Sebilürreşad* dergisinde 18 Eylül, 25 Eylül, 9 Ekim ve 13 Kasım 1918 (h. 12, 19 Zilhicce 1336, 3 Muharrem, 8 Safer 1337)

¹⁸⁸ *Tasavvuf*, 13 Temmuz 1911, S. 17, s.1-3.

¹⁸⁹ *Tasavvuf*, 8 Nisan 1911, S. 3, s.7-8.

¹⁹⁰ *Tasavvuf*, 20 Nisan 1911, S. 4, s.3-5.

¹⁹¹ Hatice Kunt, "Tasavvuf Dergisi (Yazarları, Konuları ve Metin Tahlili)", Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, *Yüksek Lisans Tezi*, 2006, s.34.

tarikhlerinde 441, 442, 444 ve 448. sayılarda dört ayrı bölümde yayınlanan “Vehhabilik” isimli makalesi, Arabistan’ın Necd bölgesinde doğan ve Muhammed b. Abdülvehhâb’a nisbet edilen Vehhabilik akımını ele almaktadır.¹⁹² Bu akımın ortaya çıkışından günümüze kadar İslâm âlemi başta olmak üzere tüm dünyayı etkilemiş olması sebebiyle bu çalışma Haydarîzâde’nin en ilgi çeken eserlerindendir. Eserde Vehhabiliğin ortaya çıkışı, kurucusunun hayat hikâyesi ve faaliyetleri detaylıca ele alınmış, akımın İslâm mezhepleri içerisindeki yeri ve barındırdığı fikirler irdelenmiştir.¹⁹³

Makalenin başında belirtildiği üzere eserde bu konuda o zamana kadar yapılan birçok araştırmadan faydalanılmıştır. “Vehhabiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri” isimli makalesinde Osmanlı son döneminde Vehhabilik hakkında yazılan eserlerin değerlendirmesini yapmış olan Fatih M. Şeker’e göre ise Haydarîzâde’nin mezkûr makalesi Ahmet Cevdet Paşa’nın aynı konu hakkında yazdıklarının aynıyla tekrarıdır.¹⁹⁴

4.2. Manzûmeleri

Toplamda 5 adet manzum eseri bulunan Haydarîzâde İbrâhim Efendi’nin bu eserlerinden 4 tanesi müstakil kitap halinde basılmıştır. Yayınlanma tarihleri de 1908 ile 1919 (h. 1326-1338) yılları arasındadır. Bu eserlerden ilki Fransızca’dan nazmen tercüme olan Şiirlerindeki genel tema Tanzimat dönemi şairlerinin eserlerinde de olduğu gibi özelde Osmanlı Devleti ve genelde İslâm dünyasının içerisinde bulunduğu buhran ve onun bu olumsuz vaziyetten kurtulmaya olan ümididir.

4.2.1. Garbdan Şarka Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî (Lamartine Tercümesi)

Fransız edip Lamartine’in Hz. Muhammed için yazmış olduğu şiirin nazmen tercümesi olan *Garbdan Şarka Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî* ilk olarak Lamartine’in Nazmen Mütercem Makalesi adıyla *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*’nde 12 ve 19 Aralık 1908 ve 9 Ocak 1909 (h. 18, 25 Zilkade, 16 Zilhicce 1326) tarihlerinde 2,3 ve 6.

¹⁹² *Sebilürreşad*, 18 Eylül 1918, C.17, S. 441, s.203; 25 Eylül 1918, C.17, S. 442, s.216; 9 Ekim 1918, C.18, S. 443, s.3; 13 Kasım 1918, C.18, S. 448, s.64.

¹⁹³ Osman Oral, Hayderizade İbrahim Efendi’nin Vehhabilik Adlı Makalesi, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, S.VII/2 (Güz 2014), s. 71-102.

¹⁹⁴ Fatih M. Şeker, “Vehhabiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol.5 S. 21, (Bahar 2012), s.336,340.

sayılarda üç bölüm halinde yayınlanmıştır. Daha sonra 12 ve 27 Ekim 1911 (h. 18 Şevval, 4 Zilkade 1329) tarihlerinde *Tasavvuf* dergisinin 29 ve 30. Sayılarında Lamartine Tercümesi adıyla yayınlanmış ardından aynı yıl içerisinde Hilal Matbaası'nda *Garbdan Şarka Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî* ismiyle basılarak neşredilmiştir.¹⁹⁵

4.2.2. Irak Ordusuna Hitab

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin *Irak Ordusuna Hitab* adındaki manzum eseri 1919 (h. 1337) yılında Matbaa-i Amire'de basılarak yayınlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda savaştığı cephelerden biri olan Irak Cephesi'nde mücadele eden askerlere hitaben 1917 yılı Ağustos'unda kaleme alınmıştır. *Rüya* mesnevisindekine benzer bir tasvirle Bağdat'daki olumsuz manzarayı anlatarak şiirine başlar. Bağdat ile irtibatlı tarihi şahsiyetleri zikrederek eski devirlerdeki ihtişamını kaybetmiş olan şehrin haline olan üzüntüsünü dile getirir. Aynı coğrafyada tarihte elde edilen fetihleri ve fatihlerini de anar ve nihayetinde I. Dünya Savaşı'nda burada mücadele verip zafer kazanan Osmanlı ordusunu da bu silsileye ekler.¹⁹⁶

4.2.3. Muktebesât

Muktebesât Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda 16 Şubat 1918 (h. 5 Cemaziyelevvel 1336) tarihinde yayınlanan kısa manzumesidir. “Süleymanpaşazâde merhum Sami Bey'in hususiyet-i ahvâli hakkında bazı mütâlaâtı muhtevi Fâzıl-ı Muhterem Haydarîzâde İbrâhim Efendi tarafından yazılmış olan mektubun hatimesini teşkil eden bir manzume-i edebiyedir” notu ile birlikte yayınlanmıştır. Süleyman Nesib mahlası ile meşhur Süleymanpaşazâde Sami Bey'in vefâtı üzerine yazılmış olan şiir 14 mısradan oluşmakta ve merhum şair hakkında övgüler ve duaları barındırmaktadır.¹⁹⁷

¹⁹⁵ *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, 12 Aralık 1908, C.1 S. 2, s.15; 19 Aralık 1908, C.1 S. 3, s.22; 9 Ocak 1909, C.1 S. 6, s.46; *Tasavvuf*, 12 Ekim 1911, S. 29, s.4; 27 Ekim 1911, S. 30, s.8; Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *Garbdan Şarka Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1911.

¹⁹⁶ Haydarîzâde İbrahim Efendi, *Irak Ordusuna Hitab*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1919; Mehmet Altunmeral, “Haydarî-zâde İbrahim Efendi ve Manzumeleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 22, (2012), s.22-33.

¹⁹⁷ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 16 Şubat 1918, C.3 S. 24-55, s.467.

4.2.4. Rü'yâ

Haydarîzâde'nin *Rü'ya* mesnevisi 1911 (h.1328-1329) yılında kaleme alınıp aynı yıl Hilal Matbaası'nda basılarak yayınlanmıştır. Rüya temsili ile dönemin problemlerine eleştiriler ve çözüm önerilerini ihtiva eden eser Osmanlı edebiyatının rüya üzerinden anlatı geleneğinin son ürünlerindendir. Bu geleneğin meşhur eserlerinden biri olan Ziya Paşa'nın *Rüya*'sı ile benzerlikler taşımaktadır.

Haydarîzade eserinin başında Osmanlı başta olmak üzere İslâm âleminin içerisinde bulunduğu hazin durumu tasvir ederek bu durumdan duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Bu halet-i ruhiye altında kurgulanmış olan rüya başlar ve müellif merhum Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'in huzuruna çıkar. Padişaha devletin ve Müslümanların acıklı durumundan bahsedip onun önerilerini dinler. Sultan Abdülaziz'in ümitvar sözleri ile rüya sona ere. Dönemin güncel siyasi ve fikri tartışmalarına göndermeler barındıran eser edebi yönü ve dilin kullanımı açılarından da nitelikli olarak değerlendirilmektedir.¹⁹⁸

4.2.5. Terkib-i Bend

Haydarîzâde'nin *Terkib-i Bend* isimli manzumesi 1914 (h. 1332-1333) yılında Hilal Matbaası'nda basılarak yayınlanmıştır. Meşhur şairler Bağdatlı Rûhî ve Ziyâ Paşa'nın *Terkib-i Bend* 'leri ile aynı ölçülerde yazılıp bu şairlere atıfların yer aldığı şiirde Haydarîzâde, genel olarak ilim, amel ve edebî önemi, dünya hayatının değersizliği, makam ve mevkilerin geçiciliği ve kibirlenmenin kötülüğü gibi konulardan bahsederek edebî değeri yüksek bir eser ortaya koymuştur.¹⁹⁹

4.3. Mezahib ve Turuk-ı İslâmiye Tarihi Kitabı

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Medresetü'l-Vaizin ve Medresetü'l-İrşad'da vermiş olduğu İslam mezhepleri ve tarikatları dersinin notlarından derleyerek hazırladığı en ünlü eseri *Mezahib ve Turuk-ı İslâmiye Tarihi* 1919 (h.1337-1338) yılında Evkâf-ı

¹⁹⁸ Haydarîzâde İbrahim Efendi, *Rü'ya*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1911; Nurettin Çalışkan ve Mehmet Ünal, "Bir Osmanlı Aydınının Dilinden Dönem Eleştirisi: Şeyhü'l-İslâm Haydari-zade İbrâhim Efendi'nin Rüya Mesnevisi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 11, S. 60 (2018) s. 44-55.

¹⁹⁹ Haydarîzâde İbrahim Efendi, *Terkib-i Bend*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1914. Altunmeral, *Haydarî-zâde İbrahim Efendi ve Manzumeleri*, s.14-22.

İslâmiye Matbasında basılmıştır. Eser, Nübüvvet, İslâmiyetin Muhtelif Fırkalara Ayrılma Sebepleri, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın Mezâhib-i Erbaaya İnkısamı ile Suret-i Teâmmümü ve Bid'at ve Mâhiyet-i Şer'iyesi olmak üzere dört ana bölümden bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde ilk dönem İslâm tarihinde mezheplerin oluşumunu etkileyen mühim olaylar detaylıca ele alınmış, Hulefâ-yı Râşidin döneminin tartışmalı meselelerinden fikhî mezheplerin ortaya çıkış sebeplerine kadar birçok konuda bilgiler vermiştir. Ayrıca eser, isminde yer almasına rağmen tarikatler tarihi ile alakalı malumat içermemektedir.²⁰⁰

1919 yılında basılan orijinalinden başka Rekin Ertem tarafından sadeleştirilip 1981 yılında yayınlanan ve Harun Çetin tarafından latin harflerine aktarılıp 2018 yılında yayınlanan baskıları da mevcuttur.²⁰¹ Osman Oral tarafından hazırlanmış olan “Şeyhu'l-İslam Haydari-zâde İbrahim Efendi'nin “Mezahib ve Turuk-ı İslamiye Tarihi” Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Tahlili” ve Hasan Karagedik tarafından hazırlanmış “Haydari-zade İbrahim Efendi'nin, Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Adlı Eseri'nin İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi” isimli iki yüksek lisans tezine de konu olmuştur.²⁰²

²⁰⁰ Haydarîzâde İbrahim Efendi, *Mezahib ve Turuk-ı İslâmiye Tarihi*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1919.

²⁰¹ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *İslâm Mezhepleri ve Tarikatları Tarihi*. Haz. Rekin Ertem. İstanbul: Medrese Yayınevi, 1981; Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *Mezhepler*. Haz. Harun Çetin. İstanbul: İlim & Hikmet Yayınları, 2018.

²⁰² Osman Oral, “Şeyhu'l-İslâm Haydari-zade İbrâhim Efendi'nin Mezahib ve Turuk-ı İslâmîye Tarihi Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Tahlili” Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek lisans tezi*, 1995; Hasan Karagedik, “Haydari-zade İbrâhim Efendi'nin Mezahib ve Turuk-ı İslâmîyye Adlı Eserinin İslâm Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi” Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek lisans tezi*, 2010.

SONUÇ

Haydarîzâde İbrâhim Efendi 1864 yılında Musul'un Erbil kazasında dünyaya gelmiştir. Uzun yıllar ilimle meşgul olmuş Haydarî ailesine mensup, Osmanlı son dönem ulemasının önemli isimlerindendir. Taşrada aldığı medrese eğitimi neticesinde naib olarak başladığı meslek hayatında kaymakam vekilliği, mahkeme başkanlığı, müddeiumumi muavinliği, mektep müdürlüğü ve muallimlik yapmış Mütareke Dönemi'nde toplamda 5 kez olmak üzere şeyhülislamlık makamına gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin 126. Şeyhülislâmıdır.

Şair ve edip kimliği ile de tanınan Haydarîzâde İbrahim Efendi *Tasavvuf, Sırat-ı Müstakîm, Sebilürreşad, Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası, İrşadü'l-Müslimin ve Jîn* dergilerinde yayınlanmış toplamda 21 makale kaleme almıştır. Dört tanesi müstakil olarak basılmış altı manzum eser ile *Mezahib ve Turuk-ı İslâmiye Tarihi* adında bir de telif eser kaleme almıştır.

Babası Âsım Efendi'nin de ulemadan olması eğitiminin erken başlamasına neden olmuş, sıbyan mektebinden sonra medresede ve özel hocalardan İslâmi ilimleri tahsil etmiştir. Girdiği yeterlilik sınavında başarılı olduktan sonra 1886 yılının Eylül ayında Musul Vilayetine bağlı Zaho kazasına naib olarak atanması meslek hayatının başlangıcını teşkil etmektedir. Buradaki görev süresi dolunca 12 Ocak 1891 tarihinde Basra Vilayeti'ne bağlı Hayy kazasına atanmış fakat sağlık sorunları sebebiyle buraya gidemeyince yerine başkası görevlendirilmiştir. Ardından 10 Şubat 1891 tarihinde Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı Cizre kazasına atanmıştır. Burada naibliğin yanında iki kez toplamda üç ay Kaymakam vekilliği de yapmıştır. Görev süresi 1893 yılı Temmuz ayında dolacakken belli olmayan bir sebeple Mardin'e gitmiş, dönemeyeceğini bildirdiği için görevinden azledilmiştir. Cizre'deki görevi son naibliğidir.

İstanbul'a gelerek 3 Mart 1894 tarihinde Mekteb-i Hukuk'ta kurulan heyet huzurunda imtihana girmiş ve başarılı olmuş, her çeşit ve derecedeki mahkemelerde başkanlık yapabileceğine dair diploma almıştır. Akabinde 29 Temmuz 1894 tarihinde Cide Bidayet Mahkemesi başkanlığına atanmıştır. Yaklaşık bir buçuk yıl sürdürdüğü görevinden istifa etmiş, 13 Aralık 1895'te Musul Merkez Bidayet Mahkemesi

Müddeiumûmi Muavinliği görevine getirilmiştir. Görev süresinin sonlarına yaklaşırken 1899 yılı başlarında rüşvet aldığına yönelik iddialar ortaya atılmış, hakkında soruşturma açılarak 29 Mart 1899 tarihinde görevinden azledilmiştir. Yaklaşık bir yıl süren soruşturma neticesinde 7 Haziran 1900 tarihinde iddiaların doğru olmadığına kadar verilmiş, başka bir memuriyete atanmasına engel olmadığı bildirilmiştir.

21 Mart 1901 tarihinde Maârif Nezareti'ne bağlı Meclis-i Kebîr-i Maârif azalığına atanmıştır. Bu görevde bulunduğu süre zarfında kendisine İzmir, Haremeyn-i Muhteremeyn ve İstanbul payeleri tevcih edilmiş, ilk olarak üçüncü daha sonra ikinci dereceden Mecidi nişanı ile ödüllendirilmiştir. Meclis azalığı devam ederken 7 Ağustos 1904 tarihinde Darülhayr-ı Âli Mektebi Müdürlüğü'ne getirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden birkaç ay sonra yapılan Tensikat ile kısa süre arayla ilk olarak Meclis-i Maarif azalığı daha sonra Darülhayr-ı Âli Mektebi Müdürlüğü görevlerinden azledilerek kendisine mazuliyet maaşı tahsis edilmiştir. Yaklaşık iki yıl boyunca yeniden memuriyete atanabilmek için birçok talepte bulunmuştur. Neticede talepleri olumlu sonuçlanmış 10 Temmuz 1910 tarihinde Defter-i Hakânî Umur-ı Şer'iyye Memurluğu görevine atanmıştır. Görevi devam ederken 30 Eylül 1911 tarihinde kurulan Kadastro Mektebi'nde Mecelle muallimi, 23 Ekim 1916 tarihinde ise Medresetü'l-Vâizîn'de Mezâhîb-i İslamiye ve Turuk-ı Âliyye muallimi olarak görevlendirilmiştir.

Haydarizâde İbrâhim Efendi'yi son dönem Osmanlı uleması içerisinde ayrıcalıklı bir noktaya getiren en önemli özelliği ortalama bir İlmiye mensubuna göre çok çeşitli alanlarda görev almış olmasıdır. Naib olarak başladığı meslek hayatında iki kazada toplamda 7 yıl bu görevi üstlenip tecrübe kazanmış akabinde şer'i hukuk alanından örfi hukuk alanına geçerek mahkeme başkanlığı görevine atılmıştır. Bu değişiklik için İstanbul'da kurulan bir heyet huzurunda sınava girmiş olduğu düşünüldüğünde naiblik ile yetinmemiş, kendini hukukun farklı bir alanında daha geliştirerek yetkinliğini artırmayı seçmiştir. Örfi hukuk içerisinde de mahkeme başkanlığı görevinin yanısıra müddeiumumi muavinliği de yapmış olması farklı alanlarda uzmanlaşma girişimlerinin bir başka tezahürüdür.

Musul Merkez Bidayet Mahkemesi Müddeiumûmi Muavini iken hakkında ortaya atılan rüşvet iddiaları ve yapılan soruşturma neticesinde aklanması hayatındaki önemli

kırılmalarındandır. Yeniden bir memuriyete getirilmesinin önünde herhangi bir engel kalmamasıyla prestijli bir kurum olan Meclis-i Kebir-i Maarif'e aza olarak atanmış, bu görev değişimde de farklı bir meslek sahasına, eğitim alanına geçiş yapmıştır. Bu değişikliğin bir başka yönü de o güne kadar yaşamını taşrada, büyük ölçüde Kuzey Irak bölgesinde sürdürmüşken bu tarihten sonra İmparatorluğun başkenti olan İstanbul'da yaşamaya başlamış olmasıdır. Bu göç kendisinin hem mesleki hem de ilmi serüvenini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu görevdeyken rütbesinin İstanbul payesine kadar yükselmesi ve ikinci dereceden Mecidi nişanı ile ödüllendirilmesi başarılı olduğunun kanıtlarındandır.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı Haydarîzâde İbrâhim Efendi için olumsuz neticeler doğurmuştur. Tensikat uygulaması ile açığa alınmış 2 yıl boyunca işsiz kalmıştır. Resmi makamlara defalarca yeniden bir memuriyete atanma talebinde bulunmuş fakat uzunca bir süre talepleri çeşitli bahanelerle reddedilmiştir. Bu dönemde kendi ifadelerinde ilim ile meşgul olup kendini geliştirdiği bilgisi yer almaktadır. 1910 yılında Defter-i Hakanî Nezareti Şer'i işler memuriyetine atanmasıyla memurluğa geri dönmüştür. 1918 yılına kadar yürüttüğü bu görevi esnasında birçok mecrada makaleleri yayınlanmış, aynı zamanda muallimlik görevleri de yürütmüştür. Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye atanması ve oradan da şeyhülislâmlığa getirilmesini sağlayan en önemli unsurun bu dönemdeki ilmi faaliyetleri neticesinde kazandığı itibar olduğu düşüncesindeyiz.

5 Ağustos 1918 tarihinde kurulan Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye kurumuna kuruluşla birlikte aza olarak atanmış, aynı tarihte Defter-i Hakânî Umur-ı Şer'iyye Memurluğu görevi sona ermiştir. Yaklaşık 3 ay boyunca bu kurumda azalık görevinde bulunduktan sonra 11 Kasım 1918 tarihinde kurulan Tevfik Paşa Hükümeti'ne Şeyhülislâm olarak atanmıştır. 14 Ocak 1919 ve 24 Şubat 1919 tarihlerindeki kabine değişikliklerinde görevinde kalmıştır. 3 Mart 1919 tarihinde hükümetin istifasıyla görevinden ayrılmıştır. 24 Mayıs 1919 tarihinde Damat Ferid Paşa Hükümeti'nde Meclis-i Vükela'ya sandalyesiz bakan olarak atanmıştır. 10 Temmuz 1919 tarihinde Kürdistan meselesinin halledilmesine yönelik kurulan komisyona başkanlık etmiştir. 2 Ekim 1919 tarihinde kurulan Ali Rıza Paşa Hükümeti'ne tekrar Şeyhülislam olarak atanmıştır. Himayesinde 5

Mart 1920 tarihinde Yeşilay Cemiyeti kurulmuş, kurumun fahri başkanlığına getirilmiştir. 8 Mart 1920 tarihinde kurulan Salih Paşa Hükümeti'nde de şeyhülislâmlık makamına layık görülmüştür.

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul İngilizler tarafından resmen işgal edilmiş, bu süreçte Anadolu'daki milli hareket ve Mustafa Kemal Paşa aleyhinde fetva yayınlaması yönünde baskılara maruz kalmıştır. Baskılara rağmen fetva vermeyi reddetmiş, neticede 2 Nisan 1920 tarihinde hükümetin istifa etmesiyle şeyhülislâmlık serüveni sona ermiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nde başka bir resmi görev almamıştır. Saltanatın kaldırılmasına kadar İstanbul'da mazuliyet maaşı ile hayatını idame ettirmiş, Kasım 1922'de Bağdat'a göçmüştür. 1923 seçimlerinde muhtemel Musul Milletvekili adayları arasında gösterilmiş fakat Musul'un seçimlere katılamaması üzerine adaylığı gerçekleşmemiştir. Irak Hükümeti'nde meclis azalıkları ve Evkaf Bakanlığı yapmış, 12 Ocak 1931 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.

Birinci Tevfik Paşa Hükümeti'nde bir öneri üzerine şeyhülislâmlığa getirildiğinde devlet ricali arasındaki çok fazla tanınırlığı olmayan Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin 2. ve 3. Tevfik Paşa Hükümetleri'nde de bu makama tekrar layık görülmesi kısa süre içerisinde rüşdünü ispat etmiş olduğunun işaretidir. Derin siyasi ayrılıkların yaşandığı Mütareke Dönemi atmosferinde Anadolu Hareketi ile yakınlık kuran Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa Hükümetleri'ne şeyhülislâm olarak getirilişi kendisinin de Kuva-yı Milliye hareketine mütemayil olduğunu göstermektedir.

Popüler anlatı ve ilk dönem Cumhuriyet tarih yazımında meşhur olmasını sağlayan hadise ise Salih Paşa Hükümeti'ndeki görevi esnasında yaşanan fetva meselesidir. 16 Mart 1920 tarihinde İngilizlerin İstanbulu resmen işgalinin akabinde hükümete Anadolu hareketi aleyhinde fetva verilmesi yönünde baskılar yapılmaktaydı. Haydarîzâde İbrâhim Efendi baskılara direnmiş, mezkur fetvayı vermeyi reddetmiştir. Hükümet istifaya mecbur kalmış, kurulan Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Şeyhülislâmi Dürriîzâde Abdullah Efendi fetvayı yayınlamıştır. Haydarîzâde'nin bu duruşu Milli Mücadele tarihinde önemli bir nokta olarak zikredilegelmektedir.

Eserleri Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin âlim ve mütefekkir kimliğini değerlendirebilmenin imkânını sunmaktadır. Verdiği eserlere bu açıdan bakıldığında medrese kökenli olmasının da etkisiyle ilmî meseleleri ele alış biçimi geleneksel ulema çizgisindedir. Fıkıh alanındaki uzmanlığının yanında tasavvufa olan yakınlığı ve bu alanda yazdığı muhteva açısından zengin yazılar irfâni yönünün de kuvvetli olduğunu göstermektedir. Çağdaşı olan birçok âlim ve mütefekkir gibi kendisi de Batı'da neşvünema bulan düşünce sahasındaki meydan okumalara karşı imal-i fikirde bulunmuştur. İlmi konularda geleneksel çizgiyi takip etmesinin yanında yazdığı yazılar ve verdiği ropörtajlarda net olarak gözükmemektedir ki Batı düşüncesi kaynaklı İslâma yönelik eleştirilere savunmacı bir üslup ile dönemin yaygın kanaatlerini barındıran cevaplar vermiştir. İslâm ve terakki, çalışma, kadın gibi konularda büyük ölçüde ana kaynaklardan deliller getirerek İslâmiyetin gelişmeye engel olmadığını bilakis teşvik ettiğini sık sık dile getirmiştir.

Tarihyazımında birkaç olay dışında ele alınmayıp göz ardı edilen Haydarîzâde İbrâhim Efendi mesleki çeşitliliği, ilmî ve edebî kapasitesi, özellikle şeyhülişlâmlık dönemi ve hayatının son yıllarındaki siyasi yönelimleri itibariyle son dönem Osmanlı uleması arasında dikkate değer bir mevki kazanmaktadır. Çalışmamızın bu mevkinin belirginleşmesi noktasında katkı olacağı ve sonraki çalışmalar için zemin teşkil edeceği ümidindeyiz.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Vesikaları

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri

BOA.HSD.AFT.6.76.0. BEO;457.34205; 3384.253798; 3427.256954;
738.55289; 1635.122599; 3465.259850; 4603.345203.1; .4603.345203.2;
1290.96717; 2394.179508; 4579.343409; 4613.345935. DH.MKT.1293.47.1;
1293.47.2; DH.SAİDd.00111; 00077; İ.DUİT.9.96; 9.65; 7.96; 9.83; 9.92;
İ.TAL.290.2.1; İ.MF.00010.00034.0002; MV.00216/39. .252.88.0;
Y.PRK.MF.5.27.

1.2. T. C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi

MŞH.SAİD.105.2.1; 105.2.2; 105.2.3; 149.5.3; 149.5.2; 149.5.1; 149.5.4; 105.2.12/1;
149.5.5; 105.2.11; 105.2.2/1; 149.5.15; 105.2.8; 149.5.15; 105.2.12/3; 149.5.14;
149.5.12; 149.5.10; 105.2.12/4; 149.5.6; 149.5.7; 149.5.8; 149.5.9; 149.5.17; 105.2.17;
149.5.10; 149.5.11; 149.5.17; 149.5.18; 105.2.12/5.

2. Salnameler

Devlet Salnamesi, 1336.

İlmiye Salnamesi, 1334.

Maârif Salnamesi, 1321.

3. Gazete ve Dergiler

Cerîde-i İlmiye. S. 38, Eylül 1918; S. 40, Kasım 1918 S. 41, Aralık 1918; S. 49, Eylül 1919; S.51, Kasım 1919; S. 54, Şubat 1920.

Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası. C.3, S. 23-54, 9 Şubat 1918; S. 24-55, 16 Şubat 1918; S. 33-45, 20 Nisan 1918; S.35-66, 4 Mayıs 1918.

İkdam. S.8005, 23 Mayıs 1919.

İrşâdü'l-Müslimîn. S. 1. 4 Temmuz 1918.

Jîn. S. 1, 7 Kasım 1911.

Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi C.1, S. 2, 12 Aralık 1908; C.1, S. 3, 19 Aralık 1908; C.1, S. 6, 9 Ocak 1909.

Sebîlürreşad. C.15, S. 368, 5 Eylül 1918; C.17, S.441, 18 Eylül 1918; S.370, 2 Ekim 1918; C.17, S. 441, 25 Eylül 1918; C. 18, S. 443, 9 Ekim 1918; S.462, 31 Mart 1920; S.459, 18 Şubat 1920, C.10, S.238, Şubat 1957.

Sırat-ı Müstakîm. S. 148, 6 Temmuz 1911.

Tasavvuf. S.2, 30 Mart 1911; S.3, 8 Nisan 1911; S.5, 20 Nisan 1911; S.7, 4 Mayıs 1911; S.8, 11 Mayıs 1911; S.9, 18 Mayıs 1911; S.17, 13 Temmuz 1911; S.18, 20 Temmuz 1911; S.19, 27 Temmuz 1911; S.20, 3 Ağustos 1911; S.22, 17 Ağustos 1911; S.23, 24 Ağustos 1911; S.24, 1 Eylül 1911; S.25, 8 Eylül 1911; S.28, 6 Ekim 1911; S. 29, 12 Ekim 1911; S. 30, 27 Ekim 1911.

Tasvîr-i Efkâr. S.3006, 6 Mart 1920.

Tevhid-i Efkâr. S. 85, 21 Haziran 1923.

Vakit. S. 837, 6 Mart 1920; S. 2009, 16 Temmuz 1923; S. 2740, 17 Ağustos 1925.

Vatan. S.85, 21 Haziran 1923.

3. Birincil Kaynaklar

Demirel, Ahmet. (hızl.). (2001) *Defterler: İsmet İnönü, 1919-1973,1. Cilt*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ertem, Rekin. (hızl.) (1981) Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *İslâm Mezhepleri ve Tarikatları Tarihi*. İstanbul: Medrese Yayınevi.

Furgaç, Ahmet İzzet. (2017). *Feryadım I-II Cilt*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Gün, Fahrettin. (hızl.). (2011). *Eşref Edip Milli Mücadele Yılları – Hayrettin Karan*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Haydarîzâde İbrahim Efendi. (1911) *Garbdan Şarka Evsâf-ı Celîle-i Muhammedî*, İstanbul: Hilal Matbaası.

Haydarîzâde İbrahim Efendi. (1911) *Rüya*, İstanbul: Hilal Matbaası.

Haydarîzâde İbrahim Efendi. (1919) *Irak Ordusuna Hitab*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Haydarîzâde İbrahim Efendi. (1919) *Mezahib ve Turuk-ı İslâmiye Tarihi*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.

Haydarîzâde İbrahim Efendi. (1914) *Terkib-i Bend*, İstanbul: Hilal Matbaası.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemâl. (1965). *Son Sadrazamlar*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Kocahanoğlu, Osman Selim. (hızl.) (2000) *Maliye Nazırı Cavid Bey, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, İstanbul: Temel Yayınları.

Rifai, Kenan. (1991) *Sohbetler 1*, İstanbul: Hülbe Yayınları.

Türkgeldi, Ali Fuat. (1987). *Görüp İştiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

4. Araştırma Eserler

Akal, Emel. (2002). *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*. İstanbul: TÜSTAV.

Afyoncu, Erhan. (1994). Defterhane. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Akman, Zekeriya. (2006). *Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmîye Kurumu (1918-1922)*.

Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akman, Zekeriya. (2013). Anglikan Kilisesi'nin Meşihat Kurumuna Soruları Ve Bunlara Verilen Cevaplar, *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 6, S.11, s. 357-377.

Akman, Zekeriya. (2017). Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmîye'nin Din Eğitimi Ve Öğretimi Alanındaki Faâliyetleri, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 20, S. 1, s. 85-94.

Akşin, Sina. (1992). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1 - Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Akşin, Sina. (1992). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 2 - Son Meşrutiyet (1919-1920)*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Akşin, Sina. (2010). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akyıldız, Ali. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayınevi.

Alawi, Ali A. (2016) *Irak Kralı I. Faysal*, Hakan Abacı (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Albayrak, Sadık. (1973). Birinci Dünya Harbinde İstanbul Medreseleri, *İslâm Medeniyeti Dergisi*, S.29, s. 26-29.

Albayrak, Sadık. (1980). *Son Devir Osmanlı Uleması*. İstanbul: Medrese Yayınevi.

Albayrak, Sadık. (1993). Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Albayrak, Sadık. (2017). *Son Devrin İslam Akademisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Altunmeral, Mehmet. (2019). Haydarî-zâde İbrahim Efendi ve Manzûmeleri, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. S. 22, s. 1-36.

Altunsu, Abdülkadir. (1972). *Osmanlı Şeyhülislâmları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

- Arkan, Adem. (2001). Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Mezhepleri Tarihi ve Yusuf Ziya Yörükan'ın Alana Katkıları, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, Vol.11-12, s.83-98.
- Atay, Hüseyin. (1981). Medreselerin Islahatı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXV, s.1-43.
- Atay, Hüseyin. (1982). 1914'te Medrese Düzeni, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 5, s.23-54.
- Aydeniz, Tuğba Yalçın. (2017). Osmanlı'da İlk Vaiz Yüksek Okulu: Medresetü'l-Vâizîn, *Osmanlı İstanbulu Sempozyumu III Kitabı*, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, s.597-621.
- Aydeniz, Tuğba. (2019). Osmanlı Devleti'nde 1826 Sonrası Vazife Yapan Şeyhülislâmlar. Ayhan Işık, Kâmil Büyüker (Ed.). *Ağa Kapısından Şeyhülislâmlığa: İstanbul Müftülüğü içinde*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 101-119.
- Aydın, Bilgin, Yurdakul, İlhami ve Kurt, İsmail. (2006). *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Ayışığı, Metin. (1997). *Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ayverdi, Samiha ve Diğerleri. (2017). *Ken'an Rifâi ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Bardakçı, Murat. (2006). *Şahbaba*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Bein, Amit. (2011). *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition*. California: Stanford University Press.
- Beydilli, Kemâl. İpşirli, Mehmet. (2000). Haydarîzâde İbrâhim Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Birinci, Ali. (1997). Siyaset Meydanında Bir Dersiam: Hoca Ahmed Rasim Avni Efendi'nin Serencamı, *İstanbul Araştırmaları*, Vol.3, s.178-179.

- Bozaslan, Neslihan Bolat. (2017), Yirmi Sekiz Günlük İktidar: Salih Paşa Hükümeti(8 Mart 1920-4 Nisan 1920), *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol. XVI No.I s. 129-135.
- Cengiz, Hayrullah. (1998). *II. TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceyhan, Semih. (29-31 Mayıs 2015). Kenan Rifai Müntesibi Osmanlı Şeyhülislamı, *Rahmet Kapısı Uluslararası Kenan Rifâî Sempozyumu*, İstanbul, Türkiye, s. 68-81.
- Cook, Michael. (2004). *Commanding Right And Forbidding Wrong In Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çalışkan, Nurettin ve Ünal, Mehmet. (2018). Bir Osmanlı Aydınının Dilinden Dönem Eleştirisi: Şeyhü'l-İslâm Haydari-zade İbrâhim Efendi'nin Rüya Mesnevisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C.11, S.60, s. 44-55.
- Çamsoy, Zeynep. (2007). *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teali Cemiyeti (1919-1927)*. Yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Çelik, İsa. (2008). Kadiriyye Tarîkatı Halisiyye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Halis Kerküki, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.38 s. 159-184.
- Çetin, Nurten. (2015). *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Danişmend, İsmail Hami. (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Demirel, Ali. (2018). *The Relations of Istanbul and Ankara Within the Press of Turkish National Struggle (1918-1922)*. Yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Duman, Selçuk. (2002). Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.2, s. 341-358.
- Eraslan, Sadık. (2018). *Meşihat-ı İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye: Osmanlılarda Fetva Makamı ve yayın Organı*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ergin, Osman. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi C. 1-2*, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım.
- Eroğlu, Nazmi. (2008). *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ertan, Veli. (1991). Meşihat Makamına Bağlı Darü'l-Hikmeti'l-İslâmîye'nin Teşkili, *Diyanet Dergisi*, C. 27, S. 4, s. 309-319.
- Findley, Carter V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform (1789-1922)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hakan, Sinan. (2013). *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916 – 1920)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, Şükrü. (2008). *Brief History of Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Hanioğlu, Şükrü. (2011). *Atatürk: An Intellectual Biography*. Princeton: Princeton University Press.
- Hıdır, Özcan. (2016). Mehmet Akif Ersoy'un Diğer Din ve Kültürlere Yönelik Bazı Âyetlere Dair Meal-Yorum Tekniği. Recep Şentürk (Ed.). *Direnen Meal: Akif Meali* içinde. İstanbul: Mahya Yayınları, 2016, s. 259-269.
- Hızlı, Mefail. (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C.17, S. 1, s. 25-46.
- Kapıcı, Hikmet Zeki. (2012). *Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-i Âli*. Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kara, Mustafa. (1993). Cem'iyet-i Sufiyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karadiş, Zeynep. (2007). *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşmasına Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyetinin Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karagedik, Hasan. (2010). *Haydari-zade İbrâhim Efendi'nin Mezahip ve Turuk-ı İslâmîyye Adlı Eserinin İslâm Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kavak, Abdulcebbar. (2017). Kuzey Irak'ta Tasavvuf ve Tarikatlar, *Akademiar Dergisi*. S. 2, s. 15-54.
- Kavak, Abdulcebbar. (2018). Safevîlerin Şifileştirme Siyasetinin mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 46, s. 38-53.
- Kazıcı, Ziya. (1980). Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, C. 5, S. 2, s. 39-68.
- Kenanoğlu, M.Macit. (2007). Nizâmîye Mahkemeleri. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Keskin, Nuray Ertürk. (Ed.). (2012). *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kodaman, Bayram. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Küçük, Cevdet. (2005). Milli Mücadele. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Manav, Nursel. (2017). II. Meşrutiyet'te Abdülhamid Dönemi Kadrolarının Tasfiyesi ve Tekaüd Sandıkları, *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, S. 1, s. 240-250.

- Mardin, Şerif. (1989). *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*. New York: State University of New York Press.
- MEB. (1971). *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Nursi, Said. *Mektubat*. (2005). İstanbul: Söz Basım Yayın.
- Nursi, Said. *Sözler*. (2005). İstanbul: Söz Basım Yayın.
- Oral, Osman. (1995). *Şeyhu'l-İslâm Haydari-zade İbrâhim Efendi'nin Mezahib ve Turık-ı İslâmîye Tarihi Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Tahlili*. Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oral, Osman. (2014). Hayderizade İbrâhim Efendi'nin Vehhabilik Adlı Makalesi, *e- makâlat Mezhep Araştırmaları*, VII/2, s. 71-102.
- Oral, Osman. (2016). Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin 'Emir Bi'l-Ma'ruf Nehiy Anil'l-Münker' Adlı Makalesi, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.1, s. 146-176.
- Ölmez, Adem. (2014). II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 41, s.127-140.
- Öngören, Reşat. (2008). Safevîyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, Ahmet. (2007). *İmparatorluk Çökerken Yeni Bir Ulus Tahayyülü: Kürt Milliyetçiliğinin Yayın Organı "Jin" (1918-1919)*, Ankara: Lotus.
- Özdalga, Elisabeth. (Ed.). (2005). *Late Ottoman Society Intellectual Legacy*. New York: RoutledgeCurzon.
- Özen, Şükrü. (2005). Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, s. 249-378.
- Sarıhan, Zeki. (1986). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I Cilt*, Ankara: Öğretmen Dünyası.

- Sarıhan, Zeki. (1984). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II Cilt*, Ankara: Öğretmen Dünyası.
- Sarıhan, Zeki. (1995). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarıhan, Zeki. (1996). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarıyıldız, Güliden. (2009). Sicill-i Ahvâl Defterleri. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şahin, M. Süreyya (1991). Anglikan Kilisesine Cevap. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şahiner, Necmeddin. (1979). *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Şeker, Fatih M. (2012). Vehhabiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol.5 Sayı 21, s.336,340.
- Tahralı, Mustafa. (2002). Kenan Rifai. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tahralı, Mustafa. (2008). Rifâiyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Temel, Mehmet. (1998). *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Tunaya, Tarık Zafer. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt II*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunçer, Polat. (2010). *İttihatçı Cavit Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Tural, Erkan. (2006). *II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu*. Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Uçan, Lale. (2019). *Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Dolmabahçe Sarayı'ndaki Hayatı-Şehzadelik, Veliahtlık ve Halifelik Yılları*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ural, Selçuk. (2008). Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Mebusan Meclisi'ndeki Yankıları, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1, s. 217-236.

Uyar, Hakkı. (1998). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul: Boyut Kitapları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (2014). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ünal, Uğur. (2008). *Meclis-i Kebîr-i Maârif*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yakut, Esra. (2014). *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yıldırım, Mehmet, Kadioğlu, Songül. (2010). *Defterhane'den Tapu ve Kadastro'ya*. Ankara: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü.

Yılmaz, Durmuş. (2003). *Musul Meselesi Tarihi*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.

Yurdakul, İlhami. (2016). Mekteb-i Nüvvâb. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Zerdeci, Hümeýra. (2008). *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Zeyrek, Suat. (2013). Milli Mücadele Sürecinde Türk-İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu, *Türkiyat Mecmuası*, , s. 111-140.

دار الكتب العلمية ,معجم الأدباء من العصر الجاهلي حتى سنة 2002 (2007). كامل سلمان الجبوري

EKLER

Ek-1.

Kadastro Mektebi'nin Açılışında Yaptığı Konuşma

Defter-i Hakânî Nezareti'ne mensub Kadastro Mektebi'nin küşâdı münasebetiyle nezaret-i müşârunileyhânın şer'i memuru ve Kadastro Mektebi'nin Mecelle muallimi Haydarîzâde İbrâhim Efendi hazretlerinin dershaneye duhûlünü müteakib talebe efendilere hitâben irâd eylemiş olduğu nutk-ı belîğdir ki birçok hakâik-i diniyeyi câmî olduğu münasebetiyle bervech-i zîr dercolundu.

“Odur ki: Ümmîler içinde kendilerinden bir Resul gönderdi, üzerlerine onun âyetlerini okuyor ve onları temize çıkarıp parlatıyor, kendilerine kitab ve hikmet öğretiyor, hâlbuki bundan evvel açık bir dalâl içinde idiler.”²⁰³ Âyet-i celîlenin min-haysü'l-meal-i mânâsı ümmîlikle ittisâf etmiş olan kavm-i necîb-i Arap herçend Peygamberimiz efendimiz hazretlerinin risâletle taraf-ı İlâhî'den memûr buyurulmasından evvel azîm dalâlet addolunur bir halde yaşamakta idilerse de hakâik-i risâletini isbât eder alâmetini kendilerine kırâatle itikâtlarını loş, şirk ve cehliden tathîr ve Kur'an-ı Âzîmüşşan ile sünen-i seniyyeyi kendilerine tâlim etmek için Cenâb-ı Hakk hazretleri o kavm-i Arap'tan ve onlar gibi ümmî olan Resul-ı müşârunileyh hazretlerini bi'set ve risâletle şerefyâb buyurdular.

İşte bu ve emsâli bulunan nusûs-ı celîle ve kat'ıanın delâletiyle gerek Hz. Muhammed (Sav) Efendimizin ve gerek sâir enbiyâ-i azîm hazerâtının risâletleriyle ahkâm-ı şeriatlarının sıdk ve sıhhâtine imân ve itikâtımız kâmil olduğu gibi beşeriyetin mâ-bihil-kavâmı olan bu iki emr-i muazzamın aklen dahî lüzûmuna kemâl-i itminân ile kâiliz.

Mâlum ya insanlar hayvanât-ı sâire gibi başıboş olarak mühmel ve abes yaratılmamıştır. Her bir hâl ü hareketleri için bir hüküm müterettib olduğu delâil-i âdide ile sabit olduğu gibi haddizâtlarında dahî bâlâ-yı ihtiyâç ile musâb bir mâhiyette

²⁰³ Kuran-ı Kerim, Cum'a Suresi, 62/2.

yaratılmış olduklarından nâşi esbâb-ı mâîşetlerinin tehye ve istihzârı hususunda bi'z-zurur taleb-i muâvenete ve binâenaleyh heyet-i içtimâiye halinde yaşamaya mecbûr olub ve şu halde hilkaten her türlü şehvât ve huzuzât-ı nefsâniyenin dahî bir menba-ı feveranî olan bu mahlûk, hükmü şer'iat-ı İlâhiye gibi maddî ve manevî bir zabita-i mânianın kuvvet-i tesirini hâiz bir kanun-ı semâvî ile mukayyet olmazlarsa kendi keyiflerince lüzum ve ihtiyaç hüsn ettikçe ezrâr-ı ibâd ve tahrîb-i bilâd, katl-i nüfus ve hetk-i namus gibi cerâimden her lahza ve her dakika çekinmeyecekleri bedîdârdır. Bu ise muhafazası matlûb-ı İlâhî olan nizâm ve intizâm-ı âlemin muhtel olmasına sebebiyet vereceği zâhir ve aşikârdır. Çi hâcet dünyada hiçbir hükümetin tesir-i nüfuzuna tâbi olmamış olan kabâil-i vahşiyeyi men ve tahzire hizmet eden kuvvet-i şeriât değil midir? İnsanların şerayî-i İlâhiyeye olan derece-i ihtiyaçları şu suretle şer'an ve aklen tahakkuk ettikten sonra kendilerine evâmir ve tebligât-ı İlâhiye'nin dahî her halde nev'ilerinin lisân-ı âşinası olmakla beraber halken ve huluken efdâl ve ekmeli olan Resul ve enbiya-i 'izam hazeratı vasıtalarıyla tebliği lüzûmu dahî beraberce tahakkuk eder.

İşte bu kânûn-ı hikmet-i meşhûn-ı Rabbaniyenin icâbat-ı âliyesinden olarak hazret-i Âdem'den itibaren zuhûr-ı İslâma kadar milel ve akvâmı tarîk-i hakka davet etmek için zaman zaman birçok resul ve enbiya-yı 'izam hazeratı zuhûr ederek kütüp ve sûhûf-ı mukaddese-i mâlume ile âmil olmaya memûr buyurulmuşlardır.

Vaktâ-ki altıncı asr-ı milâdînin hûlûliyle beraber kemâl-i şiddetle icrâ-yı tesir eden emrâz-ı ahlâkiyye milel ve akvâmı ve hususan o vakitler dünyanın en kâvî devletlerinden mâdud bulunan Rum ve İran-ı Kadîmi istilâ ile küre-i arzın her ciheti âlûde-i fisk ü fücür ve bâdî-i izmihlâlleri olan bu hâle karşı çare tahrişinden âciz kalan ukalâ ve küberaları mağlub-ı ye's ve fûtûr olmakla başlamışlar idi.

Mevki-i coğrafîyeleri icâbından olarak o zamanlar hal-i bedeviyette yaşamakta olan kavm-i Arap herçend esnâma ibadet istihlâl-i nehib ve gafletle kızlarını vahşiyane bir surette katletmeyi adet etmek gibi bir hâl-i vahşette yaşamakta idiler ise de istidat-ı zeka ve irfan ve rüesalarına karşı akvâm-ı sâirenin taâbbüd derecesine vâsıl olan inkıyad-ı gayrimeşrûalarına istiklâl-i fikr ve vicdâna mâlik olmak gibi sâadet-i dîniyye ve dünyevîyyenin tesisine hâdim evsâfî hâiz bulunduklarından nâşi bir mukteza-yı

inâyet-i samedâniye nübüvvet ve risâlet bu kere de “Biz İbrahim ailesine hikmeti ve nübüvveti verdik” mantuk-ı celili vechiyle bi’seti cin ve inse şâmil olmak kâffe-i edyân ve şer’iânın ahkâmına hatme çekmek üzere nesl-i celîl-i İbrâhim’in bir şubesi bulunan benî Hâşim hânedânının eâzım-ı erkânından Peygamberimiz efendimiz hazretlerine ihsân buyuruldu. Mihr-i münîr-i âlemgir-i İslâmiyet az zamanda küre-i arzın her tarafını envâr-ı feyz-i hidâyete gark ederek halkı bir takım mutekadat-ı fâsideden tahlis ile ortalığı loş şirk ve dalâletin tathîr eyledi.

Yirmi üç sene bir müddet devam ve “İşte bugün dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım”²⁰⁴ işaret-i rabbaniyesiyle pezîrâ-yı hitâm olan asr-ı sâadette beyne’l-müslimîn tehdüd eden ihtilafât ve münaza’ât-ı ahkâm-ı Kur’aniyeye veya vahy-i İlâhî veya ictihâd-ı âliye fasl ve ru’yet olunur idiyse de intikâl-i nübüvvetten sonra bu vazife-yi mühîme asr-ı sâadette imza-yı fezâya memur buyurulmuş olan ashâb-ı kirâm hazeratına tevdi’ buyurularak müşârunileyhim hazerâtı ise bittabî ahkâm-ı Kur’aniye ile sünnet-i seniyyeye iktidâ edip yalnız nassa iktirân etmeyen husûsatta ictihâd-ı zâtîyeleriyle amel etmeye mecbur olmuşlardır.

Ahiren bu zevât-ı âliyenin de yekdiğerini müteakip intikâl etmeleriyle asr-ı sâadetten de gittikçe tebâüd etmesine ve hele ictihâd için lazım gelen evsâf ve iktidârın hasbe’l-beşeriyye derecât-ı mütefâviteye münkasım bulunmasına binâen müçtehidin-i kirâm hazerâtının her meselede ittihadları gayr-ı kabîl olduğu cihetle erbâb-ı ictihâd ve mezâhib teaddüd ederek halkın kimi ser-mezhebimiz Ebu Hanife Numan Bin Sabit hazretlerine ve kimi İmâm Enes Bin Mâlik Hazretlerine ve kimi İmâm Muhammed Bin İdris Şâfi hazretlerine ve kimi İmâm Ahmed Bin Hanbel Hazretlerine ve sâir zevât-ı âliyyeye ittibâ eylemişlerdir. Çünkü müşârunileyhim hazerâtının her biri ulüvv-i kemâl ve fâziletleri icâbınca âyât-ı Kur’aniye ve ehâdis-i nebeviyeden istinâd-ı ahkâm eylemeye muktedir ve ictihâd-ı mutlak mertebesine vâsıl serâmedân eâzım-ı ümmetten olup etbâi ve mukallitleri kendilerinden feyz ve sâadet olmuşlardır. Fakat zevât-ı sâireye mensub mezâhib ise mürur-ı zamanla inkırâza uğraması hasebiyle bugün yalnız müşârunileyhime mensub mezâhib-i erbâa nâmiyla mevsûm olan Hanefî, Şâfi, Mâlikî,

²⁰⁴ Kuran-ı Kerîm, Maide Suresi, 5/3.

Hanbelî mezhepleri hükümfermâdır. Bu zevât-ı âliyenin gâye-i emel ve hedefi'l-hareketleri din-i mübîne hizmet noktasına mâtuf ve masrûf bulunduğu cihetle hiçbir mezheb erbâbı diğer mezheb müntesibinin dahl ve tâarrûzunda bulunmayıp belki de icâb-ı sahîh-i şer'i tahkik ettiği halde yekdiğerinin mezhebine sülûk etmeleri dahî tecviz buyurulmuştur. Şu kadar var ki ashâb-ı tâbîn ile tebe-i tâbînin farkları münkarız olduktan sonra hâdisâtın sevki ve ihtilâfâtın teksiri neticesi olarak ictihâda taalluk eden mesâilde serzede-i zuhûr olan ihtilâfâtın esbâbı bi't-tetkik neticesinde fikhın bir şubesi olmak üzere ahlâkiyat yanıyla bir fen daha vücuda gelmiştir.

Hüccetü'l-İslâm İmâm Muhammed el-Gâzâlî'nin bu babda icrâ buyurmuş oldukları tahkîkâta nazaran irtihâl-i cenâb-ı peygamberîden sonra revnâkbahş-ı makâm-ı hilâfet olan ashâb-ı güzîn ve hulefa-yı raşidîn hazerâtı zât-ı akdes hazret-i risâletpenâhiden bizzat telakki-i evâmir ve ahkâm etmiş olduklarından nâşi Şer'iat-ı Garra-i Muhammediye'nin kâffe-i nekât ve dakâik-i mühimmesine vâkıf ve binâenaleyh emr-i fetvâ ve kazâda müstakil bi'r-r'ey olup istişâre sûretiyle fasl ve ru'yetine mecburiyet hâsıl olan mesail istisnâ edildiği halde fukahâyâ müracâat ihtiyacından müstağni bulunmuşlar idiyse de emr-i celîl-i hilâfetin âhiren ulûm-ı diniyyeye intisâbı olmayan bazı zevâta dahî ber-muktezâ-yı hükm-i zaman intikâli münasebetiyle tâbîn ile tebe-i tabîinden olan bâzı kâmilin-i 'izâm hazerâtı katiyyen arzuları olmadığı halde makâm-ı hilâfetten vâkı olan ibrâm ve el-hac üzerine emr-i kazâyı kabule mecbur kalmış ve eğer ki zevât-ı müşarünileyhim hazerâtı dahi âsâr-ı celîl-i eslâfa tâbiyetle din-i mübîne birçok hidemât-ı mühimme ibrazına muvaffak olmuşlar ise de müşarünileyhimin makam-ı hilâfet nazarında kazanmış oldukları ulüvv-i kadr ü haysiyet harîs-i câh ü mansıb olan birçok kimseleri ulûm-ı diniyenin tahsili mesleğine sevk etmiş ve eâzım-ı müşarünileyhimin vâkı' vefatlarını müteakip hasbe'l-meslek hulefâyâ takarrüb şerefi bittabi bu harîsân-ı câh ve mansıba nasib olmuştur. O vakitler ise idâre-i mülkiyenin ahkâm-ı şer'iyyeye şiddet-i tâalluku münasebetiyle hulefâ ve selâtin ve ümerânın rağbetleri emr-i fetva ve kazâyâ ve bir zaman sonraları da ulûm-ı akâide müteveccih olduğu cihetle her bir ilim müsâhabetinde bulunduğu zâtın temayül ettiği fenne müteallik telifât ve ictihâdâta sa'y ederek bu sûretle eslâfın kemâl-i nefretle visâlinde gerizân oldukları şâhid-i ikbâl-i ehlâfın kemâl-i hırs ve tehâlikle matlûb ve mahbûbu

olmuş halbuki evvelkilerin maksadı dine hizmet sonrakilerin gaye-i emelleri ise selâtin ve hulefâ ve ümerâyâ rıza-cûyâne bir nev'i hareketten mâdud bulunmuş ve el-nihaye yekdiğerinin zıddı bulunan bu iki meslekten fikhın hılâfiyyat şâiyası zuhura gelmiştir.

Mâmâfih ahlâf içinde dahî âlem-i İslâmiyet'çe vücûduyla iftihâr olunur. Birçok eâzımın mevcûd bulunduğu da âsâr-ı mevcûdeleriyle müsebbit ve müberhen bulunmuştur. Ne ise hükûmât-ı sâlife-i İslâmiye'de olduğu gibi Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin kavânîn-i idârî ve içtimâisi dahî hemen umumiyetle değinecek derecede esâs itibariyle ahkâm-ı şer'iyyeden me'huz bulunduğu cihetle vaktin fûhul ulemâsı taraflarından bu babda birçok âsâr-ı mühimme vücûda getirilmiş ve mazbata-i mâlumede görüleceğı vecihle o âsâr- mübeccele meyânında yine bir heyet-i mahsûsa tarafından tanzim edilmiş olan tatarhâne ve fetâva-yı hindiye misillü eserler dahî mevcûd bulunmuş ise de "Mecelle-i Celîle" gibi mesâili zâhiri rivayete müstenid ve halkın ihtiyacâtına muvafık ve irâde-i seniyye iktirân etmekle evsâf-ı ihticâc-ı hâiz ihtilâfât ve mükerrerâtan âri olmak gibi evsâf-ı matlûbeyi câmi bir eser vücûda getirilmesine kesb-i muvaffakiyet edilmesi Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin ilâ-yevmi'l-kıyam devamına delâlet alâim-i hayriyyeden mâdud bulunduğu beyân ile müsteinen billahi teâla derse mübâşeret eylerim."²⁰⁵

²⁰⁵ Tasavvuf, 6 Ekim 1911, S. 28, s.1.

Ek- 2.

Sabiha Sultan ile Ömer Faruk Efendi'nin İzdivaçları İçin Yazdığı Şiir

“Padişâh-ı âlempenâh ve şehinşâh-ı hilâfet destgâh-ı saltanât Vahidüddin Hân Efendimiz hazretlerinin kerîme-i necâbet ve sîmeleri Rukiye Sabiha Sultan illiyyeti’ş-şân hazretleri ile veliahd-ı hilâfet ve saltanât devletlü necâbetlü Abdülmecîd Efendi Hazretleri’nin mahdûm-ı necâbet mevsümları şehzâde-i civanbaht devletlü necâbetlü Ömer Fâruk Efendi’nin akd-i nikâhlarının icrâsı münâsebet-i mübeccelesiyle Şeyhülislâm ve Müfti-i’l-enâm Haydarîzâde devletlü semâhetlü İbrâhim Efendi hazretleri tarafından inşad buyurulan manzûme-i tarihiyedir.

Bir gün ki huzur-ı padişâhî
Olmuştu eâzımın penâhi
Yanında havass-ı bendegânın
Erkân-ı celîl-i hânedânın
Aldırdı bu âcizi huzura
Yüz sürdüm o âstâne-i nûra
Şâhâne kabûl ile berâber
Oldum şeref-i hitâba mazhar
Emretti o Padişâh-ı azam
Hakân-ı muvakkâr ü muâzzam
Mâlum ola cümle bendegâna
Âyâna ricâle hânedâna
Gördüm veliahdımın dehasın
Âsâr-ı sâdâkât ve vefâsın

Ettim hidemâtına mukabil
Şehzâdesin iltifâta nâil
Ettim o necîb vâyedarı
Dâmâd-ı azîz-i şehriyârı
Olsun o kerîmemin refîki
Bir hemser ve sâdık ve şefîki
Ferdâ şeb mağfîret fezâdır
Mevlid-i Resûl-i Kibriyâdır
Teşrîf-i kudüm-i Ahmedîden
Feyz-i nazâr-ı Muhammedîden
Aksetti şeref bütün cihâna
Fahr eyledi arz âsumâna
Nîmet bilelim bu vakt-i sâidi
Tes'id edelim bununla akdi
Versin o da akde başka zînet
Kudsiyet-i hırkâ-i saadet
Bürdâ-i kadîm Âl-i Osman
Ber mûceb-i hikem emr ü ferman
Ettim o mahalde akdi icrâ
Her noktada meymenet-i hüveydâ
Alkışladı bunda Padişâhî
Kanun-ı kefâet-i İlâhî
Verdi bu nikâha başka bir şân

Yükseldi makâm-ı Âl-i Osman
Mah eyledi burç şemsi menzil
Şahkulu bülbül öttü mahfil
Ya rabb bu hâlife-i güzîni
Bu hasr-ı muadelet-i karîni
Bir padişâh-ı cihân-sitân et
Faruk-ı muazzâm-ı zamân et
Tutsun bu cihânı sayyit-i adlî
Dâim ola adl ve hakka meyli
Ya Rabbî yaşat bu hânedânı
Bahşet ona ömr-i câvidânı
Var et bu sülale-i vâhidi
Söndürme bu şûle-i ümîdi
Bu nesl-i necîbi kâmuran et
İslâma hemîşe-i sâyeban et
Hâmem nazar etti şeş cihata
Kaydetti bu beyti hâtırâta
Cini peri âdemi duâda : ٥٤٦ ٤٩ ٣٢٣
Birleşti bu iki şâhzade : ٦٠٢ ٢١٢ ٥٥ ٨٤

Sene-i hicriye: ١٣٣٢
Şeş cihât tâmiye suretiyle: ٦

Toplam: ۱۳۳۸²⁰⁶

²⁰⁶ *Ceride-i İlmiye*, S. 51, 1619.

Ek-3.

Şeyhülislâm Efendi Hazretleriyle Mühim Bir Mülâkat

“Amerika’da içkinin kânun-ı mahsus ile men edilmesi ve bu hususta mehâfil-i İslâmiye’nin nokta-i nazarını ve içki hakkındaki ahkâm-ı İslâmîye’yi anlamak üzere Amerika matbuat-ı müttehîde muhabiri Şeyhülislam Haydarîzâde İbrâhim Efendi hazretleriyle bir mülâkatta bulunmuşlardır. Muhabir-i mûmaileyh tarafından tahrirî olarak irâd olunan şâyan-ı dikkat suallere zât-ı hazret-i meşihatpenâhîye tarafından tahrirî olarak pek mühim cevaplar verilmiştir. Amerika’da büyük tesirler uyandıracığı şüphesiz olan bu mülâkatı aynen derç ediyoruz.

-Amerika’da vaz olunan içki memnuâtına mehâfil-i İslâmiye’de ne nazarla bakılıyor?

-Bu memnuat içkinin tahrîmi hakkındaki ahkâm-ı İslâmiye’nin isabetini isbât ve te’yid eylediğinden bittabî iftihar ve memnuniyetle telakki olunuyor.

-Din-i İslam müskirâtı ne zaman ve niçin ve ne suretle men etmişti?

-İslâmiyet mebâdî-i zuhurunda gerçi şerâyî-i sâlifeden müdevver olan içkinin tahrîmi yoluna gitmese de içkinin akli izâle ile telef-i mâla sebebiyet verdiğiinden bahisle İmam Ömer’le Muaz ve yine ashâbtan diğer bir zât tarafından Hz. Peygambere müracaat vâki oldu. Onun üzerine “İçki’de mazarrat ve menâfî mevcut olup ancak mazarratı menâfîine gâlip olduğu” mealindeki ayet-i kerîme nâzîl oldu. Buna mebnî bir kısım Müslümanlar içkiyi terk ettiyse de vuku’ bulan bir içtimâda bazıları hâl-i sekrde olduğu halde namazı edâya başlamış ve namazda bir ayeti yanlış okumuş oldukları cihetle “Sarhoşluk halinde namaza takrib olunmaması” hakkındaki ayet-i kerîme şerefnâzil oldu. Bu hadise üzerine de işret edenlerin miktârı mahdûd bir dereceye tenzîl etti. Bilahâre Ensâr denilen Medineli ashâb ile meşhûr Irak fâtihi Saad Bin Ebi Vakkas dâhil olduğu bir mecliste yine bu yüzden bir münâza’a ve müdarebe zuhur etmiş hatta Saad’ın bu vakîada başı yarılması üzerine Hz. Ömer “Ya Rabbi içki hakkında şâfî bir beyân-ı kat’ı ihsan et” diye niyazda bulundu. Onun üzerine “İçki i’mal ve if’âl şeytandan bir

fiildir. Nâil-i fevz-i felâh olmak için ondan tevekkû ve ictinâb ediniz” mefâdındaki emr-i kat’i-i Kur’anî nâzil oldu.

-Memnûiyetin tadrîci olarak vaz’ buyurulmasının hikmeti nedir?

-Kanun-i İlâhî’nin dâima mesâlih-i ibadın hüsn-i tanzîmiyle usret ve müşkilâta mâruz kalmaması esasına müstenid bulunduğu mâlumdur. İslâmiyet’in zuhûru zamanında ise halkın içkiye meyl ve inhimâkı ziyâde olmakla beraber ticâret suretiyle de içkiden birçok menâfî temin ediyordular. Şu hâle nazaran def’aten men’i islâmlar hakkında suûbet ve müşkilât-ı bâdi olacağından nâşi bu babda rıfk ve mülayemet tarîki ihtiyâr olunarak men’i hakkındaki evâmîr-i mâlume-i İlâhîye tadrîci bir sûrette şerefsâdır olmuştur.

-Müslümanların asırlarca müddet meşrûbât-ı küliyye istimalinden tevakkî etmeleri bedenî, ahlaki, ictimai, nokta-i nazardan ne gibi neticeler hasıl etmiştir?

-İçkinin beden-i insanî üzerinde icrâ etmekte olduğu tahrîbat muhtâc-ı izâh olmayan hakâiktendir. Ne hacet! Bugün bu musibete karşı mâsun olan bazı bilâd-ı İslâmiye ahâlisiyle bu belaya müptela olan yerler ahâlisi beyinde bünye ve ahlak itibariyle olan fark derhal nazara çarpar derecededir. İşretin ahlak üzerinde kendisine mahsus olan tesiri de başkadır. Sâir mâsiyeye kıyas olunmaz. Mesela bir adam fiil-i zinayı bir kere irtikâb edince vücuduna derhal bir fütûr-ı târî olur. Aynı zamanda o fiili tekrar ederse müteakiben melel hâsıl edip nefret etmeye başlar. Fakat içki öyle değildir. Devam ettikçe şarabının neş’e ve rağbetini tezyîd ve ihtirâsât-ı nefsanîyesini teşdîd eder. Kuvve-i akliyesi gittikçe zarara uğramaya başlar ve bu sûretle lezzât-ı bedeniyyeye istiğrâk edip Allah’ı ve kendi nefsinı unuttur. Ve en büyük cürüm ve kabahati küçük belki de mübah görmek gibi bir sekâmete tutulur. Bu halden de birçok fenalıklar teselsil edeceği ve bir takım hâdisât-ı elemiyyenin zuhuruyla beraber birçok ailelerin nizam ve intizâmı da muhtel olacağı da mâlumdur. İşte Şeriat-ı İslamiye muhazır-ı azîmeye binâen buna mütecâsir olanların hakkında mücazat-ı uhrevîyeden başka hadd-i şer’i gibi dünyevî bir mücazat dahi tertîp etmiş ve İslâmiyetin asr-ı saadet ile onu takip eden karn-ı evvel ve sâinde göstermiş olduğu âsâr-ı terfide içki memnuâtının da kısmen dahl ve tesiri olmuştur.

-Memnuâta karşı gösterilen rağbet neden haleldar olmuştur? Bunun sebebi İran veya Avrupa tesirâtı mıdır? Yoksa kadim Romalılarda olduğu gibi Müslümanlar kudret ve servet sahipleri olduktan sonra ahlaklarına halel gelerek işrete mi meyletmişler?

-Bunun için birçok sebepler vardır. Bu sebeplerin birincisi asr-ı saadetle onu takip eden ashab ve tâbîn hazerâtı zamanlarında Müslümanlardaki salâbet-i dinîyenin bazı esbâb ve hadisat-ı kevnîyenin peyderpey zaafa uğramış olması saniyen fütuhât-ı İslâmiye'nin tevsîi münasebetiyle meşrûbât-ı küliyye istihlâl eden anâsır-ı gayrimüslime ile İslâmların hâl-i ihtilatta bulunmasıdır. Şarka mahsus ve ekseriyetle içkinin methine müteallik olan tarz-ı edebiyat ve eş'arın da bunda bir dahl ve tesiri olmuştur. Çünkü felsefe-i diniye ve akliyesini bir mizan-ı sahih ve salim üzerine ibtinâ edemeyen bir takım kimselerin gayet latîf ve rengin bir takım hilât ile tezyîn etmiş olan mezâmin-i edebîyenin tesirinden muhafaza-i nefis edebilmesi kolay bir mesele değildir.

Bazı eâzım ve ekâbir-i sûfiyenin bir zevk ve neşve-i manevîyenin tesiri ve galeyânıyla lisân-ı lahutîlerinden sudûr etmiş ve mefadd ve manasıyla ancak bu meslek-i hâliyenin vâkıf ve mütehassıslarınca mâlum bulunmuş olan bazı tâbiratta neş'e ve zevk gibi bervech-i şüphe alakasıyla istimâl edilip müskirâtın istiâre suretiyle zikri yoluna gidilmesi maksudu anlamayan bazı cühela-i nâs üzerinde de tesirden hâlî kalmamıştır. Bundan başka bu son asırlarda meşrûbât-ı küliyyenin istihlâl ve bunun için bir takım müessese ve ticarethaneler küşâdında serbest olan Avrupa'lılarla düvel-i İslâmiye ihtilât ve bir takım uhûd ile de mukayyet bulunduğundan meyhanelerin sedd ve bendi ve sarhoşlar hakkında şer'an muayyen olan cezanın tatbikinin mümkün olamaması da içkinin eskisinden ziyade taammüm etmesine sebebiyet vermiştir.

-İslâmiyet işrete niçin ummü'l-habâis namını vermiştir?

-Bu tabir “İçki, fenâlıkların anasıdır.” Hadis-i Şerîf'inden me'huzdur. İçkinin ummü'l-habâis tâbiriyle tesmiyesi ise bi'l-adide izah olunduğu üzere akli izâle ve bu sûretle birçok fenâlığı vücûda getirmekte olmasından nâşidir. Nizam-ı hayâtın en şerefli medârı olan akla husûmet eden bir kuvvet bittabî habîs olduğu gibi habâsetin de müvellididir.

-Memnuât-ı dinîyenin infâzı için ne gibi tedbirlere müracaât olunacaktır?

-Bu hususta yalnız memâlik-i Osmaniye’de mi yoksa bütün memalik-i İslâmiyede mi?

-Bu babda iki surette tedbire müracaât mecburiyetindeyiz. Biri şimdiye kadar bu babda hükümet-i mülkîye ve zabıtaca vaz’ edilmiş olan bazı takyîdâtan istifâde etmek ve yeniden bir takım kavânîn-i maniâ vaz’ eylemek. Diğeri içkinin tevlîd ettiği bedenî, ahlakî ve içtimaî mehâziri mutazammın edille-i mukannâyı muhtevî risalelerin neşr ve tâmimi suretiyle halkın kanâatini te’mine çalışmaktan ibarettir ki bence en müessiri budur. Ve tesiri de bütün memâlik-i İslâmiye’ye şâmil olur.

-Acaba devlet-i Osmaniye’nin inhitâtına yalnız dînî hususlardaki mübâlâtsizlikler mi sebep olmuştur? Yoksa bunun başka sebepleri de var mıdır?

-Emevîye ve Abbasîlerden sonra üçüncü bir hânedân-ı hilâfet olmak üzere tesîs eden ve âlem-i İslâmiyete âsârıyla sâbit olduğu üzere eslâfı bulunan o iki hânedândan büyük salâbet-i dinîyeye mâlik olmakla beraber gerek Selçukluların eser-i gayreti ve gerek bu sülâlenin dine verdiği ehemmiyetin neticesi olarak meârif-i dinîyesi o vakte göre gâyet esaslı bir surette tesis etmiş bulunan Anadolu kıtasında binâ-yı saltanatlarını kurmuş ve hidemât-ı dinîyesi ve bilhassa kâffe-i mesâilde ahkâm-ı Şer’i Âliyye tevessül ve riâyeti âfâk-ı İslâmiyede bir hüsn-i tesir vücuda getirdiği cihetle dâire-i fütuhâtları günbegün tevsî’ ederek az zaman zarfında umûm Arabistan ile Haremeyn-i Muhteremeyn’i ve Kürdistan’ı hizâ-i memâliklerine yine idhâle ve hilâfet-i İslâmiye gibi bir vazîfe-i mühimme ve mukaddeseyi de ihrâza muvâfık olmuş ve bu sûretle o hânedan mahsûs bir meslek-i siyâset tâkip etmiş oldukları zirrivâ-i Muhammedîde içtimâ etmiş olan ve anâsır-ı muhtelifeden teşkil eden kuvâ-yı İslâmiye bilatereddüt Osmanlı livâ-i ihtişâmı altında toplanmayı cana minnet addetmiş ve dinin teâlisi uğrunda ve bu hanedânın hizmetinde fedâ-yı can etmeyi akdem vezâif addetmişlerdir.

Vakta ki fenn-i Avrupa’da bir ilim-i mahsûs halini kesbetmiş olmakla beraber düvel-i mücavere-i garbiyenin terakkiyât-ı sanâiye ve iktisâdiyeleri galibiyetlerini takviye edecek bir dereceye vasil oldu. Derhal Avrupa’nın sanaî ve iktisadî tâkip etmiş

oldukları tarîk-i terakkiye sulûk etmesi bir vecîbe-i şer'îyye iken mevki'-i coğrafiyyenin kendisine te'min etmiş olduğu vaziyete ve rekâbet-i düveliyeye itimâden bu nikât-ı mühimmeden tegâfil ettiği için devletin kudret ve azâmet-i sâbıkası bittabî günden güne tenâkuz etmeye başladı. Çünkü Kur'an-ı Azîmüşşan'ın her ayetinden istidlâl olunacağı üzere Cenâb-ı Hak Müslümanlara daima akıl ile müttasîf olmak üzere hitâp buyurmuş ve husûmeti melhuz olan kötülerin esbâb-ı tasallut ve gâlibiyetleri suret-i dâimede bi't-tetkik ona göre vesâit-i müdafaa ve mukabeleye müsarâat ve aktâr-i âlemde mevcût bilcümle âsâr ve irfânı tetkik ve tetebbu edip say ü amel tarîkini tâkip ile ulûm ve sanaî-i mevcude-i âlemi öğrenmek, ticaret ve zirâat mesleklerine sulûk eylemek hususâtını mevâzı-ı âdadede karâren ve te'kidten emr buyurmuşlardır.

İşte biz dinin emretmiş olduğu bu ve buna mümâsil birçok fezâil-i siyasiye ahlâkiye ve içtimaîyede gâfil kaldığımızdan bi'l-istifâde felaketimizi siyâset-i mahsusâlarının semeresi addeden bazı devletler vesâil-i muhtelif icâdı ile devletin umûr-ı dâhiliyesine müdâhale ve anâsır-ı gayrimüslimeyi devlet-i âliyeden tebriede muvâffak olarak vaziyetimizi bu hale getirdiler ve her ne zaman devletçe ıslahât-ı hakîkiye icrâsına teşebbüs olunduysa hâfi ve câli mevâninin ihdâsı suretiyle kesb-i salah ve terakkîmize mani oldular. Mamâfih tevâli eden bunca mesâibten âlem-i mâneviye câzibe-i diniye neticesi olarak makâm-ı hilâfet etrafında sadâ-yı tâzim ve ihtiramları gittikçe yükselmekte olduğu da câ-yı inkâr değildir.”²⁰⁷

²⁰⁷ *Ceride-i İlmiye*, Kasım/Aralık 1919, C. 5, S. 51, s. 1619.

Ek-4.

Bosnalı İslâm Heyet-i Mebusâsının Şeyhülislâm Efendi Hazretleriyle Mülakâtı²⁰⁸

“Bosnalı İslâm Heyet-i Mebusâsını teşkil eden İbrâhim Efendi Sariç, Şükrü Efendi Kurtoviç, Mustafa Efendi Kolyinviç, Doktor Mehmed Başış Efendiler geçen gün Şeyhülislâm Efendi Hazretleri’ni ziyaret ederek birçok suâller irâd etmişler ve cevâblarını almışlardır. Ezcümle İslâm’ın mâni-i terakkî olmadığına ve milliyet meselelerine dair olan birkaç sual ve cevabı naklediyoruz:

-Biz İslâmlar Avrupa medeniyetinden istifâde etmeye kendimizi mecbur görüyoruz. Halbuki bazılarımız İslâmiyeti böyle bir istifâdeye mâni addediyor...

İslâmiyet hiçbir vakit medeniyet-i hakîkîyeye mâni olmaz ve olmamıştır. Mehdden lahde kadar say ü amel, ilim ve mârifetin lüzûm-ı tâlimini, sanayiye, filâhati, zirâati, ticâreti ve küre-i arzın her tarafında seyâhat-i iktisâdiye ve ticâriyeyi ve muâsır akvâmın mütevessil olduğu her türlü esbâb-ı meşruâ ve nafiâyı bilmukâbele teşebbüsü Müslümanlara emr ve vâcib kılmış olan İslâmiyettir. Bâzı müdakkikîn-i hükemâ-yı İslâmiye nusûs-ı mevcûdanın ahkâm-ı ilmiyesine nazaran insanları 1-) Erbâb-ı sanat 2-) Ehl-i zirâat 3-) Tüccâr 4-) Ashâb-ı hall ü akd namıyla dört sınıfa taksim ediyor ve bu dört sınıfın haricinde kalan insanları aile addediyor yani hayat-ı mâişetlerini esnâf-ı erbaa semâhat ve inâyetine muallak tutuyor, âlât ve edevât-ı lâzımenin imâlindeki ehemmiyet ve lüzûma mebnî erbâb-ı sanâyî birinci, bu âlât ve edevâtın tatbîki ile istifâde noktasındaki hizmetine nazaran zirâi ikinci, bu iki sınıfın müstahsilâtının emr-i mübâdelesindeki hidemattan dolayı ticârî üçüncü, bu üç sınıf müntesibinin muvaffâkiyetlerini temine ve asâyiş ve intizâm-ı âmmeyi takrir ve tesbîte kavanîn vücûda getirmekte olduklarından dolayı ashâb-ı hall ü akdi dördüncü sınıf olmak üzere kaydediyorlar. Hz. Ömer ticâretin kudsiyetini nazâr-ı itibara alarak ahz ü itâ mahalli olan çarşıda enfâs mâdûde-i hayatını ikmâle muvaffak olmasına inâyet buyurmasını Cenâb-ı

²⁰⁸ Ceride-i İlmiye, S. 54, 1712-1713

hak'tan temennî etmiştir. Bu kadar mezâyâ-yı âliyei câmî olan bir din-i mübîn hiç bir vakit terakkîye mânî olamaz.

İslâmiyet komşuları bulunduğumuz Hristiyan akvâm ve hükümetlerle hüsn-i muaşerete mânî midir?

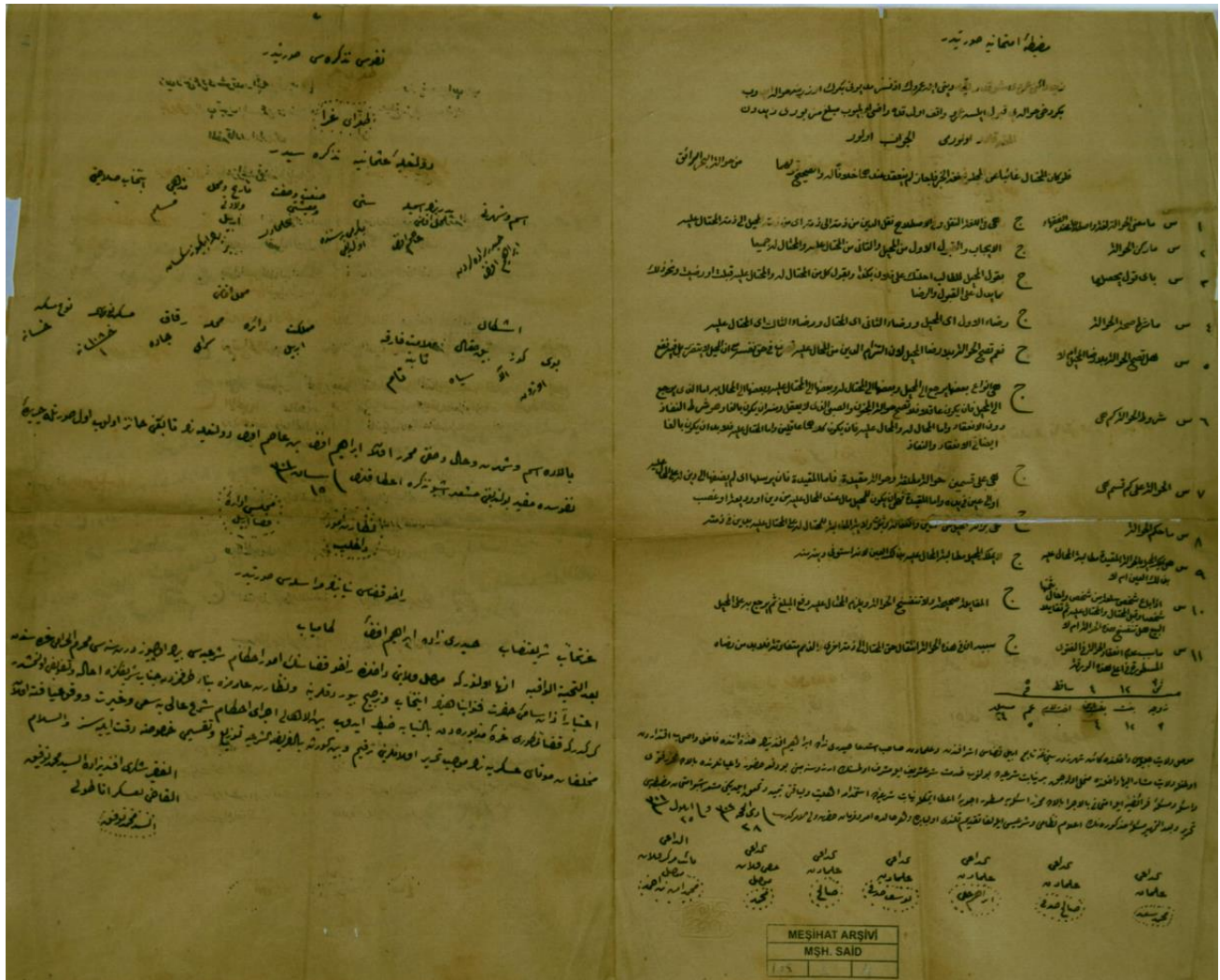
İslâmiyet'in mezâyâ-yı âliyesinden biri de komşularına hürmet ve riâyettir. İslâmlara karşı hayr-ı hâhânane mukâbeledede bulunanlara hürmet ve riâyet vazifemizdir. Hz. Peygamberle ashâb-ı kirâmın o vakitler dahi Hristiyan olan Habeşistan hükümdarı ile ahâlisine olan hürmet ve riâyeti münâsebet-i siyâsiyeleri mâlumdur. Hatta ashâb-ı kiramdan bazıları esbâb-ı mâlumeye mebnî Habeşistana hicrete mecbur olarak Habeşistandan cidden himâye ve sahâbete mazhar oldular.

Yugoslav ırkına mensub olduğumuz cihetle milliyet icâbı olarak bazı Hristiyan hükümetlerle birleşmemize dinen mânî var mıdır?

Ahkâm-ı İslâmiye'de milliyet ve ânâsır meselesi mevzu bahis olamaz. Slav olmaktan evvel İslâm olduğunuzu bilmeniz lazımdır. İslâmiyet dinî ve dünyevî menâfîyi hâkîmâne bir surette mecz ve telfike muvaffak olmuş bir din-i âli olduğundan nâşi her şeyde düstûr-ı hareket ittihâz etmek gelen esas menâfî-i İslâmiyedir. Mâmâfih bu suâlinizde muhtâc-ı izâh mühim bâzı nekata tesâdüf etmekte olduğumdan dolayı hakîkî maksadınız her neyden ibâret ise suâlleriniz o suretle tertîb eder ve lazım gelen cevapları alabilirsiniz.”

[illegible]

Ek-6. (Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Zaho naibliğiden sonra girdiği yeterlilik imtihanına dair mazbata. MŞH.SAİD.105.2.4.)

(3 Mart 1894 (h.25 Şaban 1311) tarihinde İstanbul'da yer alan *Mekteb-i Hukuk*'ta kurulan heyet huzurunda girdiği imtihan neticesinde aldığı aliyyülâlâ (pekiyi) mertebesinde her çeşit ve bütün derecelerdeki mahkemelerde başkan olabileceğine dair şهادتنامه, MŞH.SAİD.105.2.8)

Ek-8.

(I. Tefik Paşa Hükümeti'nin kurulduğu 11 Kasım 1918 günü Haydarîzâde İbrahim Efendi Tefik Paşa ile beraber Babiâli'ye giderken, *Vakit*, 12 Kasım 1918)

Ek-9.

(Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin himayesinde kurulan Yeşilay'ın ilk toplantısının haberi, *Tasvir-i Efkâr*, 6 Mart 1920)

(هلال اخضر) ك ايلك اجتماعي

منع مسكرات غايه سيله تشكىل ايدن (هلال اخضر) دون ايلك اجتماعي مطبوعات

جمعيتده شيخ الاسلام افندى حضرت تاريك تحت رياستلارنده عقد ايله مشدر

مسكراتك بنة مملكته ايراث ايله ديكي مضرات عديده جمله لك معلوميدر. بويه اولديني حالده مملكت بويه مدعشه دن بر درلو تخليس كريانه موفق اولمامش. بو خصوصه دي احكام جليله شرعيه مزده وبالخاصه صوك زمانلرده لايق وجهله مظهر حرمت وزعايت اولمما. يهوق تشكىلاتلوق يوزدن بوتلكه لك اوكي آينه مامش، بالتمس مسكرات استعماله بونون صنوف خلقده كيتد كچه تزايد و توسع ايله مشدر. بو تهلكه لك بنة مملكت اوزرنده اجر ايله بهيكي تحريكات عظيمه بي نظره قه آلان غزوه منزه، تخصيصاً صوك زمانلرده آسرى قادن ادخال ايديلن مضر اسير طولر وسيله سيله كشولك منع استعماله بولنده نثر ياتده بولندي بي كهي نهايت بو خصوصه اصول وانتظام واشترك مساعي ايله چاليشق ايجون (هلال اخضر) ناميله برده جمعيت خيره تشكىل امكانيدر اولمشدر. بوقدر محمود و خيرلى بر مقصدله تشكىل منو نا ادراك اينديكمز بو جمعيت خيره لك قيصه بر مدت طرفنده مقاصد خيريه سنه واصل اولسي كال حراز تله نني ايدروا ايجي كيدن ديناده ممنوع اولان بز مسلمانلرك بو واديه لافل آسرى قالد ۱۶ حهسنده

مظهر عثمان بكك نطق: ساعت (۳) بيقده شيخ الاسلام حيدري زاده ابراهيم اخدينك رياستنده ايلك اجتماع عقد ايدلش و دوكتور مظهر عثمان بك بر نطق ايراد ايدرك ايجي كينك ديني، اجتماعي، اخلاقى فائز لرى حقه ديكي تدقيقاتي بيان ايتمشدر. مظهر عثمان بك: اعضا لك قولاً، فعلاً مقصدك حصوله يارديم ايتيني نني ايتدكدن صوكره ديتوك ايجي كه قارشى وضع ايتديكي شديد نواهيته عادات، مسامحه و كورنهك تاثيرى ايله كوشه ديكي آكلانلوق ايجي كينك ديناً حرام، صحته قارشى جنايت، اقتصاداً فلاكت، اخلاقاً ده چيركين و مستكره اولديني ايشاح ايتش. هلال اخضر ك دساتير و اساسى بروجيزر آكلانمشدر:

(هلال اخضر) رياسته انتخاب اولونان دوكتور امين پاشا

«صحت وجوديه و سلامت فكريه سنى غيب ايتش بر سرخوشه، بر معلول الدماغه ايمره نهر ك كيشه ايجي كه باشلاماز. درلودر لومزمه لرله ايجي سفره لرى قودان بزم عشرتده نشه لي نظر لرله هر كي ذوقته تشريك ايتك ايتستينلر در كه تهلكه ليدر. شيمدي به قدر قاج عياريه بو زهر مششومه آيتشش، بو آيتشانلردن قاج دانه سي بالاخره عمر نبي بر عياريه خاتمه ده كچه مش، قاج

دائيه سي بوسى بر سپر نه راست هيت ادا ده اعضا سندن دوكتور كاديبى بوه صالديرووق ميلاسلى اسماعيل حق بك فرنگي كي خاتمانسوز برهلا كته اوغرامشدر. ايجي بر

دوكتور مظهر عثمان بك

دوكتور مظهر عثمان بك

دوكتور مظهر عثمان بك نيت ابراز ايدمه ك مملكت و ماني بويه دن فور تار مغه، موفق اوله جفغزى اميد ايله رز.

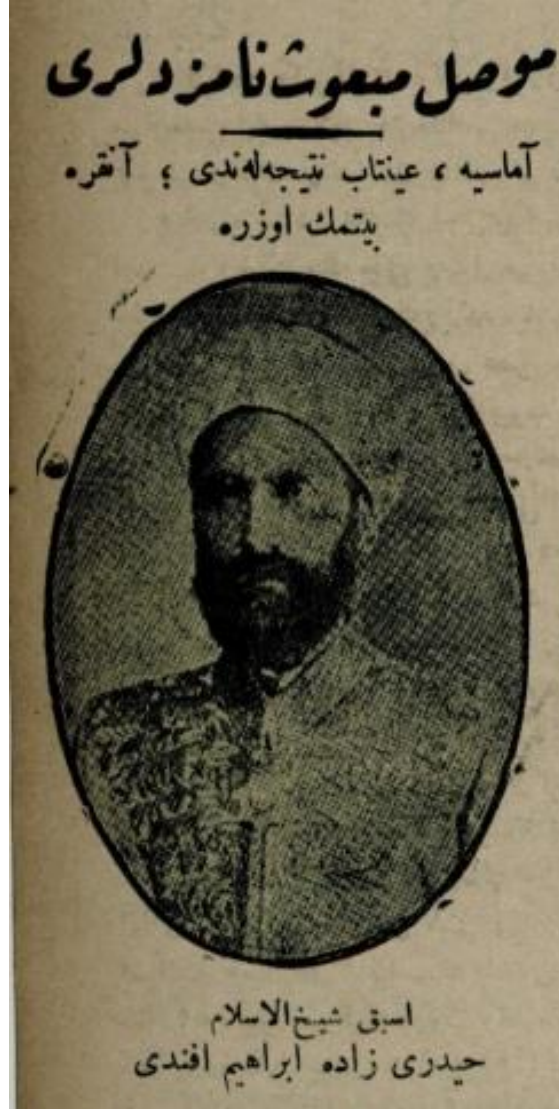
Ek-10.

(Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin yeni kurulan Salih Paşa Hükümeti'nde görevine devam ettiğine dair haber ve Babîâlî'de çekilen fotoğrafı, *Tasvir-i Efkar*, 7 Mart 1920)

Ek-11.

(TBMM 1923 Seçimleri için Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Birinci Grup Musul adayları arasında zikredilmesi, *Vakit*, 16 Temmuz 1923)

Ek-12.

(Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin portresi, Altunmeral, Mehmet.
“Haydarî-zâde İbrahim Efendi ve Manzûmeleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları*
Dergisi. Sayı 22, (2019) s.36)

Ek-13. (Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *Vakit*, S. 2740, 17 Ağustos 1925, s. 1.)

Ek-14.

(Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Bağdat Abdülkadir Geylani Türbesi haziresindeki mezarı, Fotoğraf: Müfid Yüksel Arşivi)

